

Міжнародний гуманітарний університет

Водолазська О.О.

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки
за спеціальністю 053 Психологія.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Одеса - 2024

Водолазська О.О. Конспект лекцій з дисципліни «Диференціальна психологія» (Галузь знань – 05; Соціальні та поведінкові науки; Спеціальність – 053 Психологія; Освітній ступінь – Бакалавр) / О.О. Водолазська; Міжнародний гуманітарний університет – О.: МГУ, 2024. – 78 с.

Рецензенти:

Жигалкіна Н.В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Міжнародного гуманітарного університету.

Бикова С.В. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри філософії, політології, психології та права Одеської державної академії будівництва та архітектури.

Конспект лекцій з дисципліни «Диференціальна психологія» затверджений на засіданні кафедри педагогіки та психології
(№ 1 від 29 серпня 2024 року)

Видання спрямоване закріпити та поглибити теоретичний навчальний матеріал з дисципліни «Диференціальна психологія»; містять методичні вказівки до структури курсу, перелік питань до заліку; список рекомендованих джерел та додатки в якому подані критерії оцінювання за дисципліною. Також важливим результатом методичного видання є систематизація теоретичного навчального матеріалу з метою підвищення рівня засвоєння навчального матеріалу.

Зміст

Вступ	4
Програма навчальної дисципліни «Диференціальна психологія»	6
Структура навчальної дисципліни «Диференціальна психологія»	8
Зміст лекцій з дисципліни «Диференціальна психологія»	9
<i>Лекція 1. Предмет, завдання та методи диференціальної психології</i>	<i>9</i>
<i>Лекція 2. Теоретичне обґрунтування природи індивідуальних відмінностей ...</i>	<i>12</i>
<i>Лекція 3.. Темперамент як інтеграційна основа індивідуальності</i>	<i>19</i>
<i>Лекція 4. Характерологічні відмінності особистості.....</i>	<i>31</i>
<i>Лекція 5. Диференціально-психологічні особливості здібностей та інтелекту ..</i>	<i>44</i>
<i>Лекція 6. Сильові особливості індивідуальності.....</i>	<i>55</i>
<i>Лекція 7. Змістові характеристики професійної диференціації</i>	<i>61</i>
Питання до екзамену з дисципліни «Диференціальна психологія».....	67
Рекомендована література.....	70
Додатки	72
Додаток А. Види та методи контролю	72
Додаток Б. Оцінювання здобувачів вищої та фахової передвищої освіти за навчальну дисципліну у Міжнародному гуманітарному університеті.....	73
Додаток В. Критерії загальних результатів оцінювання знань здобувачів.....	77

ВСТУП

Дисципліна «Диференціальна психологія» посідає важливе місце в структурно-логічній схемі підготовки фахівців вищого рівня освіти за спеціальністю 053 «Психологія» і буде корисна майбутнім фахівцям при формуванні у них системи теоретичних знань та прикладних навичок щодо основних аспектів диференціальної психології. Дисципліна охоплює всі тематичні блоки, що необхідні для формування у здобувачів сучасного професійного етичного мислення і системи спеціальних знань про базові поняття щодо фундаментальних основ академічної доброчесності та професійної етики. Ця дисципліна тісно переплітається з філософією, логікою, соціологією, етикою та складає підґрунтя для адекватного розуміння змісту багатьох дисциплін.

Коло явищ, які вивчає психологія, у кожної людини виявляється чітко і досить виразно: це вищі почуття, думки, образи, сприймання, прагнення, бажання, уява, погляди тощо – все, що утворює внутрішній зміст нашого життя, яке дається нам безпосередньо і належить нам. В кожній людині є те, що є загальним для всіх людей, те, що ріднить її з деякими з них, і те, що притаманне тільки їй одній. У повсякденному житті ми часто стикаємося з явищами індивідуальних відмінностей, спостерігаючи за оточуючими людьми і взаємодіючи з ними

Диференціальна психологія (психологія індивідуальних відмінностей) – галузь психологічної науки, що вивчає індивідуальні відмінності психіки індивідів і груп людей, а також природу, джерела та наслідки цих відмінностей. Це наука про закономірності психічного варіювання.

Індивідуалізація є властивістю всього живого. Навіть до психічні форми життя володіють значним спектром відмінностей, при чому ці відмінності стосуються й будови і функціонування організмів. А з появою психіки як відображення буття і орієнтування в ньому, відмінності стали зачіпати всі форми активності живих істот.

Принципова відмінність диференціальної психології від інших галузей психологічної науки полягає у прагненні не тільки пізнати індивідуальні відмінності на основі систематизації життєвих спостережень, використання художнього або статистичного методів аналізу, а і науково дослідити механізми становлення і розвитку людської індивідуальності, її унікальності як цілісного феномену, що існує в полі взаємодії суб'єктивної і об'єктивної реалій.

Вивчення найбільш актуальних моментів у процесі життєдіяльності людини надає можливість визначити, що саме робить кожного з нас унікальними – наші індивідуальні риси, які формують наше сприйняття світу, наші реакції та наше поведіння. Вивчення даної дисципліни дасть можливість

отримати конкретні знання про відмінності у індивідуальні властивостях та рисах особистості, розуміння яких має важливе значення для практики навчання, виховання, психіатричних і психотерапевтичних дій, визначення професійної придатності, профвідбору та профорієнтації. До індивідуальних (індивідуально-психологічних) відмінностей належать відмінності у психічних процесах (пізнавальних, емоційних, вольових), психічних властивостях особистості (самосвідомість, спрямованість, темперамент, характер, здібності й інтелект), психічних станах (прояви почуттів, уваги, волі, мислення, аномальні й патологічні стани тощо), що відрізняють людей один від одного.

Метою дисципліни «Диференціальна психологія» є пошук та пізнання індивідуальних суттєвих характеристик, що визначають психологічну своєрідність людини, яка сприятиме формуванню у студентів знань, умінь і навичок у сфері психології індивідуальних відмінностей, у засвоєнні студентами засобів і методів виявлення індивідуальних властивостей особистості, їх використання у різних видах прикладної діяльності.

Передумови для вивчення дисципліни – знання із таких дисциплін як: «Історія психології», «Психофізіологія», «Загальна психологія», «Психодіагностика», «Академічна доброчесність та професійна етика», «Інформаційні технології в діяльності психолога».

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Предмет, завдання і методи диференціальної психології.

Короткий історичний екскурс виникнення диференціальної психології. Основні напрямки диференціальної психології, засновані В.Штерном. Визначення поняття диференціальної психології. Предмет і завдання диференціальної психології. Сучасний стан розвитку диференціальної психології. Вклад українських дослідників у розвиток диференціальної психології: Г.О.Балл, М.Й.Боришевський, Ж.П.Вірна, М.В.Савчин, О.П.Саннікова, В.В.Рибалка, А.А.Палій, В.Д.Потапова, О.О.Кондрашихіна та ін. Місце диференціальної психології серед інших наук. Загальнонаукові методи диференціальної психології. Психологічні (інтроспективні, психофізіологічні, соціально-психологічні, вікові тощо) методи. Психогенетичні методи (генеалогічний метод, метод прийомних дітей, близнюковий метод). Математичні методи (дисперсійний аналіз, кореляційний аналіз, індуктивна статистика тощо).

Тема 2. Теоретичне обґрунтування природи індивідуальних відмінностей. Взаємодія понять: організм, людина, особистість, індивід, індивідуальність. Їх основні характеристики. Взаємодія середовища і спадковості. Тілесні властивості особистості. Індивід як формально-динамічна характеристика особистості. Особистість як психологічний носій соціальних характеристик. Індивідуальність – інтегральна біопсихосоціальна характеристика людини. Диференціально-психофізіологічний підхід до проблеми детермінації індивідуальних відмінностей. Спеціальна теорія індивідуальності.

Тема 3. Темперамент як інтеграційна основа індивідуальності.

Конституціональні теорії темпераменту. Теорії Е. Кречмера, У. Шелдона. Генетична теорія типів темпераменту К.Конрада. Описова теорія темпераменту Р.Хейманса і Вірсми. Типологія К.-Г.Юнга. Уявлення про темперамент Г. Айзенка. Факторні теорії темпераменту. Спеціальні типи вищої нервової діяльності (ВНД) за І.П. Павловим. Психологічні теорії темпераменту.

Тема 4. Характерологічні відмінності особистості. Визначення поняття характеру. Місце характеру у структурі індивідуальності. Взаємозв'язок характеру з іншими властивостями індивідуальності. Диференціально-психологічний аналіз структурних компонентів характеру («Я-концепція», самооцінка, саморегуляція, цінності тощо). Формування характеру. Акцентуації

характеру. Психологія характеру в працях О.Ф. Лазурського. Типологія характеру Р. Хейманса – Р. ЛеСенна.

Тема 5. Диференціально-психологічні особливості здібностей та інтелекту. Задатки, здібності, обдарованість та інтелект у контексті диференціальної психології. Загальна характеристика інтелектуальних здібностей. Тестологічний підхід до інтелекту. Факторний підхід до інтелекту (К. Спірмен, Р. Кеттел, Дж. Равен, Ф. Вернон, Л. Хамфрейс, Д. Векслер, Л. Терстоун, Дж. Гілфорд, Р. Мейлі, Дж. Керрол). Експериментально-психологічні теорії інтелекту. Загальний інтелект і шкільна успішність. Спадковість і середовище в детермінації інтелектуальних властивостей. Інтелект у структурі індивідуальних властивостей.

Тема 6. Стельові особливості індивідуальності. Короткий огляд стилю у психології. Загальна теорія стилю людини в концепції А.В. Лібіна. Стельові метаморфози. Інтерпретація гіпотези про внутрішній і зовнішній статус стилю. Стель у структурі індивідуальності. Стель людини: структура і функції. Типологія стельової поведінки людини. «Я-концепція» як основа життєвого стилю. Поняття психологічного подолання (coping strategies) і його варіації. Стель життя і самоактуалізація.

Тема 7. Змістові характеристики професійної диференціації. Взаємодія психології праці і диференціальної психології. Класифікація професій і професіографія. Особистісні передумови професійної компетентності. Стратегії життєвого успіху і мотивація досягнення. Спрямованість особистості у структурі індивідуальності. Становлення індивідуального стилю діяльності. Професійні типології. Професійні інтереси та їх діагностика. Професійна самореалізація чоловіків і жінок.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин							
	денна форма				Заочна форма			
	усього	у тому числі			усього	у тому числі		
		лекц.	прак	сам. роб.		лекц.	прак	сам. роб.
Тема 1. Предмет, завдання та методи диференціальної психології.	12	2	4	6	12	1	-	11
Тема 2. Теоретичне обґрунтування природи індивідуальних відмінностей.	12	2	4	6	12	-	1	11
Тема 3. Темперамент як інтеграційна основа індивідуальності	14	2	4	8	14	1	1	12
Тема 4. Характерологічні відмінності особистості	14	2	4	8	14	1	1	12
Тема 5. Диференціально-психологічні особливості здібностей та інтелекту.	14	2	4	8	14	1	1	12
Тема 6. Сильові особливості індивідуальності	12	2	4	6	12	-	1	11
Тема 7. Змістові характеристики професійної диференціації	12	2	4	6	12	-	1	11
Усього	90	14	28	48	90	4	6	80
ПІДСУМКОВИЙ КОНТРОЛЬ - ЕКЗАМЕН								

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ «Диференціальна психологія»

Лекція 1.

ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ ТА МЕТОДИ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У найзагальнішому вигляді можна визначити диференціальну (від лат. *differentia* - відмінність) психологію як *галузь психології, що вивчає індивідуальні та групові психологічні відмінності людей*. Помітна тенденція ставити знак рівності між диференційною психологією та психологією індивідуальних відмінностей. Сам термін «диференціальна психологія» було запроваджено В.Штерном у 1900 році. Як один із перших учених він зібрав сучасні йому уявлення про відмінності між людьми та опублікував роботу «Про психологію індивідуальних відмінностей: сутність, завдання та методи диференціальної психології». В. Штерн вважав, що дослідження мають бути спрямовані не на різницю між індивідуальностями, а на окремі «особистісні особливості», за якими розрізняються люди.

Диференціальна психологія займає одне з провідних місць у галузі психологічних знань. Вона пов'язана із загальною психологією, з віковою, педагогічною, соціальною. З психодіагностикою, з психоконсультаванням, з питаннями психотерапії, з психологією сім'ї, із соціологією, філософією, психофізіологією. Як самостійна наука склалася нещодавно.

Диференціальна психологія – це розділ психологічної науки, який вивчає психологічні відмінності, і навіть типологічні відмінності психологічних проявів у представників різних соціальних, класових, етнічних, вікових та інших груп. Диференціальна психологія систематизує індивідуальні відмінності та різні методи їх діагностики. Кількісно оцінює індивідуальні відмінності у різних сферах. Диференціальна психологія має два основних завдання: виділення індивідуальних відмінностей та пояснення їх походження.

Донедавна наукова психологія орієнтувалася лише на розробку проблем із загальних позицій. У дослідженнях зверталися до основних елементів, у тому числі на те, як будується все психічне життя, і до загальних законів, яким підпорядковуються всі психічні процеси. Однак при зверненні до будь-якої теми дослідник стикається з індивідуальними варіаціями психічного. Було визнано, що диференціація психічного має таке право на психологічне вивчення, як і загальнопсихологічні закономірності і факти. Отже, саме вивчення психіки спричинило виділення диференціально-психологічного аспекту.

Диференціальна психологія, подібно до загальної, - наука, яка виходить

на загальні значущості, проте це значущості зовсім іншого характеру. Вона має передусім досліджувати ті формальні закономірності, які визначають реальність психічного варіювання. Особливий ракурс набуває питання причинності: слід запитати, яка роль у виникненні психічних відмінностей, з одного боку, внутрішніх (спадковості, схильностей) причин, а з іншого -зовнішніх (впливи навколишнього світу, виховання, еталонів і норм тощо). Нарешті, вивчення того, наскільки психічні прояви, що сприймаються зовні, вважатимуться характерними ознаками психічних особливостей, веде до обґрунтування диференціальної симптоматології.

Диференціальна психологія досліджує суттєву якість та функції певних індивідуальних варіантів. У цьому сенсі вона стає «спеціальною» психологією темпераментів, характерів, здібностей. Диференціальна психологія вивчає психічну диференційованість усередині різних станів, націй, статей чи дає узагальнений психологічний опис певного стану чи групи людей, або окремої особи, статі. Індивідуальність завжди означає одиничність. Кожен індивід - це такий прояв живої істоти, який ніде і ніколи не існує в ідентичній формі. Звичайно, на нього впливають певні закономірності, в ньому втілюються певні типи, його можна у багатьох відношеннях зіставити з іншими індивідами, але він не повністю розчиняється у цих узагальнюючих закономірностях та типах. Завжди залишається той «плюс», той зміст, яким він відрізняється від інших індивідів, що підпорядковуються тим самим законам і відносяться до тих же типів.

Диференціальна психологія як прикладна наука ставить перед собою дві мети: пізнання людини (психогностика) та поводження з людиною (психотехніка). *Психогностика*. Якщо ми практично взаємодіємо з людьми, то перш за все повинні знати їх, щоб правильно судити про них (оцінювати, класифікувати) і правильно використовувати їх зусилля. В рамках певних завдань культури, наприклад, для професійного відбору, ціла система випробувань спрямована на те, щоб пізнати хоча б один бік проявів людської індивідуальності, наприклад, працездатність претендента. *Психотехніка* має своїм предметом практичний вплив людини на людину. Вона потребує знань про психіку. Психотехніці треба визначити можливість і зразкові межі впливу. Лише маючи можливість зазірнути в причинність певного психічного властивості ми можемо виміряти резонанс впливів виховання, покарання, соціального освіти і т.п. Вплив на людину має бути орієнтований на психічну диференціацію.

Диференціальна психологія ґрунтується на знаннях про методологічні підходи та напрями розвитку диференціальної психології.

1) *Типологічний методологічний підхід*. Він пов'язаний з виділенням загальних та прикладних психологічних типологій. Вихідним становищем цього

підходу є припущення існування психологічного типу як первинної реальності. Відповідно до цього положення кожна людина від народження належить до того чи іншого психологічного типу, що вирішальним чином визначає прояв його психічних особливостей, його поведінка. (Наприклад, типологія акцентуацій характеру К. Леонгарда, «Психологічні типи» К.Г. Юнг).

2) *Індивідуально-метричний підхід*. Застосування нормального закону розподілу дозволяє математично обґрунтовано виміряти вираженість оцінюваного параметра чи властивості одиницях стандартного відхилення, тобто. в результаті нормування отриманих емпіричних даних (наприклад, коефіцієнт IQ). Інший напрямок індивідуально-метричного підходу можна позначити як кореляційно-факторний. Внаслідок застосування факторного аналізу з'явилися кореляційно-факторні моделі особистості.

3) *Вивчення психологічних проявів непсихологічних типологій та класифікацій*. Це типології та класифікації, що визначаються різницею за статтю, віком, етнічною приналежністю, характером професійної діяльності, класовою приналежністю тощо. (Наприклад, національний характер українців).

4) *Індивідуалізаційний підхід*. Досліджується підпорядкованість психологічних особливостей людини біологічним та соціальним закономірностям:

а) пріоритет детермінації психічного розвитку надається біологічним чинникам – методи генетичної психології (метод близнюків);

б) пріоритет детермінації психічного розвитку надається соціальним чинникам – біографічний метод.

Лекція 2.

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ПРИРОДИ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ

Диференціальна психологія визначає детермінанти варіативності психологічних особливостей людини. Основними положеннями, що складають фундамент диференціальної психології, є наступні:

1) варіативність серед осіб є універсальним феноменом (Dar-win, 1859; Galton, 1869/1978). Як зазначав В.Штерн (1911/1994), «варіабельність, внутрішньо і міжіндивідуальна є істотною рисою людської поведінки, а також поведінки всіх живих організмів»;

2) у відмінностях проявляється дія найбільш загальних законів людської поведінки, а, з іншого боку, «конкретний прояв будь-якого загального закону психології завжди включає в себе. фактор індивідуальності» (Теплов, 1985);

3) зіставлення спостережень відмінностей у поведінці бачимо зв'язок з іншими відомими супутніми феноменами, «що дає можливість виявити відносний внесок різних чинників у розвиток поведінки» (Anastasi, 1937);

4) диференціально-психологічні формальні характеристики індивідуальності мають ряд ознак (про що свідчать роботи багатьох авторів) - стійкість проявів, кроситуативність, стабільність у часі, в чому проявляється їх відмінність від більш мінливих, соціально-обумовлених характеристик;

5) індивідуальні відмінності за визначенням пов'язані з виміром та кваліфікацією (Cattell, 1890).

Область вивчення відмінностей між людьми тісно пов'язана з проблемою ієрархізації підсистем індивідуальності. Основними дихотомчними характеристиками людинознавства є:

«Подібність-відмінність».

Цей конструкт є найбільш очевидним для диференціальної психології, оскільки показує основний вектор докладання дослідницьких зусиль, спрямованих на пошук відмінностей, а не загального (як це відбувається в загальній психології).

«Спадкове-придбане».

Ця дихотомія є окремим випадком широко обговорюваної вже багато десятиліть проблеми «природно-соціального». Ряд авторів справедливо показує, що у психології та психофізіології цю проблему доцільно обмежити

формулою генотипічне – середовищне. При цьому треба чітко розуміти, що «мова йде про роль спадкового та середовищного не в історичному становленні психіки людини, а в міжіндивідуальній варіативності психологічних ознак».

«Загальне – одиничне».

У диференціально-психологічному контексті проявляється у двох іпостасях. По-перше, при розведенні відмінностей на індивідуальні та групові, і, по-друге, у дослідженні індивідуальних та типологічних особливостей. Похідна від аналізованої дихотомії тріада «індивідуальне-типологічне-групове».

«Ідентифікація-індивідуалізація»

Як координата, що відображає реальні процеси людського життя, пов'язана з двома фактично протилежними тенденціями у розвитку людини, що позначаються як «соціалізація-індивідуалізація». Під соціалізацією розуміється процес формування протягом життя індивідуальних поведінкових патернів, цінностей, стандартів, навичок, установок і мотивів відповідно зразкам, найбільш бажаним в даному суспільстві (Hetherington & Parke, 1975). Також, як і попередній двополюсний конструкт, ця дихотомія пов'язана з виявленням родовидових відносин у процесі самореалізації індивідуальності в системі соціальних відносин.

«Свідоме-несвідоме».

Цією координатою не можна знехтувати. Протікають поза сферою свідомості процеси надають не менше, але, часто, значно більший вплив на форму прояви індивідуальної поведінки. Особливе значення врахування сили впливу на поведінку з боку позасвідомої сфери психіки має для психометричних вимірювань.

У вивченні індивідуальних відмінностей між людьми історично окреслилося два підходи. **Змістово-смісловий підхід**, представлений у диференціальній психології, *спрямований на пізнання і вимірювання індивідуальних варіацій характеру, знань, умінь, здібностей, значень, переживань, мотивів, цілей та інших імовірно стійких внутрішніх змістово-сміслових, або особистісних, структур індивідуальної психіки людини. Поведінковий підхід пов'язаний з аналізом об'єктивно реєстрованих психофізіологічних форм індивідуальної поведінки - від біохімічних, вегетативних та електрофізіологічних до найскладніших моторних проявів.* Він представлений у диференціальній психофізіології. Психологів цікавили індивідуальні відмінності у сфері інтелекту, характеру, мислення і сприйняття. Слід було створити наукові методи і процедури для оцінювання цих індивідуально-психологічних відмінностей, знайти методи об'єктивної реєстрації психофізіологічних проявів поведінки, щоб до індивідуально-психологічних відмінностей зарахувати лише ті, які мають стійкий поведінковий психофізіологічний прояв і не залежать (або залежать мінімально) від умов спостереження і ситуації.

Диференціальна психофізіологія, яка вивчає психофізіологічні та біологічні основи виникнення стійких індивідуальних структур психіки, здатна виконати цю функцію. Вона також покликана з'ясувати закономірності, взаємозв'язки і взаємовпливи біологічних і соціальних властивостей у конкретної людини.

Диференціальна психофізіологія – дисципліна, яка вивчає роль усієї сукупності біологічних властивостей, а насамперед нервової системи, в детермінації стійких індивідуально-психологічних відмінностей між людьми.

У природній організації Я людини закладені потенційні можливості її універсального соціально-діяльного функціонального розвитку. Пізнання рівнів, структури біологічної організації людини, особливостей фізіологічних процесів, функцій і станів, закономірностей їх функціонування тощо - важлива ланка в розкритті механізмів розвитку індивідуально-психологічних властивостей людини. Отже, щоб пізнати індивідуально-психологічні особистості людини, необхідно виявити об'єктивні біологічні основи її індивідуальності.

Ще в донауковий період були *спроби пояснити індивідуальні відмінності* в поведінці людей різним співвідношенням рідин організму, наприклад крові, жовчі, чорної жовчі і слизу. *Гіппократ, а згодом лікарі Давніх Греції і Риму* вважали, що психологічні особливості залежать від того, у якій пропорції змішані основні рідини в організмі. На цьому ґрунтувалися *гуморальні* (лат. humor - сік, вода) теорії, які підтримували Гіппократ, Аристотель, а згодом І. Кант та ін. Деякі положення гуморальних теорій підтвердили сучасні ендокринні дослідження, які довели, що індивідуальні відмінності у функціонуванні ендокринної системи впливають на чутливість, емоції, динаміку реактивності тощо.

На початку ХХ ст. сформувалася *соматична (конституційна) теорія*, за якою *індивідуальні відмінності обумовлені будовою тіла* (К. Сіро, В. Вундт, Е. Кречмер, В. Шелдон та ін.). Уже тоді дослідники передбачали зв'язок між властивостями організму і психіки.

Другий етап у вивченні біологічних основ індивідуально-психологічних відмінностей пов'язаний із дослідженнями російського фізіолога І. Павлова, який розробив вчення про типи вищої нервової системи, довів, що індивідуально-психологічні відмінності зумовлені особливостями функціонування нервової системи. Павлов однозначно пов'язав властивості нервової системи - комбінацію сили, рівноваженості й рухливості - не тільки з типом темпераменту, а й зі схильністю людини до певних психічних захворювань.

Таблиця 1

Властивості нервової системи за І. Павловим

Властивості нервової системи			
Слабкість	Сила		
	Неврівноваженість	Врівноваженість	
		Рухливість	Інертність
Слабкий тип (меланхолік)	Сильний, невривно- важений тип (холерик)	Сильний, урівноважений, рухливий тип (сангвінік)	Сильний, урівноважений, інертний тип (флегматик)

Також І. Павлов стверджував, що *основою індивідуальних відмінностей є збудження і гальмування нервових процесів*. У своїх дослідях на собаках він визначив такі властивості нервових процесів: *силу, рухливість, рівновагу*. Ці якості забезпечують пристосування особини до змін середовища. Комбінуючи їх, теоретично можна отримати 24 типи нервової системи (тип розуміють як узагальнену картину поведінки). Чотири з них можна співвіднести з певним типом темпераменту (сангвінік, флегматик, холерик, меланхолік). І. Павлов наголошував, що закономірності, виявлені завдяки експериментам на тваринах, не можна прямо пов'язати з поведінкою людини.

У 1956 р. під керівництвом Б.Теплова була організована спеціальна лабораторія для вивчення типологічних особливостей вищої нервової діяльності людини, на основі якої пізніше виникло кілька самостійних наукових колективів, які вивчали різні теоретичні і прикладні аспекти природних основ індивідуально-психологічних відмінностей.

Термін «диференціальна психофізіологія» уперше використав В.Небиліцин у 1963 р. на позначення мультидисциплінарної галузі психології, яка утворилася на перетині фізіології вищої нервової діяльності, нейрофізіології та диференціальної психології (психології індивідуальних відмінностей). Вона сфокусована на вивченні механізмів детермінації індивідуально-психологічних відмінностей, зокрема в темпераменті та здібностях, особливостях нейродинамічної організації індивідуальності. Представники цієї школи - Є. Климов, Є. Голубева, В. Білоус, К. Гуревич.

Принципи, на яких будували дослідження представники школи Теплова - Небиліцина, дотепер є основою диференціально-фізіологічних досліджень.

1. Вивчення властивостей, а не типів. Якщо І. Павлов дотримувався синтетичного (типологічного підходу), то Б. Теплов уважав, що спочатку

потрібно виділити окремі властивості нервової системи, а вже потім вивчати їх можливі поєднання.

2. Застосування кількісного аналізу, а не опис окремих випадків. Цей принцип орієнтує на чітке дотримання наукової об'єктивної парадигми дослідження.

3. Використання лабораторного експерименту, а не опис повсякденних проявів властивостей нервової системи.

4. Вивчення тільки мимовільних реакцій організму, зведення до мінімуму елементів регулювання.

5. Відмова від оцінного підходу до індивідуальних відмінностей у психофізіологічних характеристиках (тобто не буває властивостей гарних і поганих, кожна з них може бути корисною).

Б. Теплов і В. Небиліцин виокремили властивості, що належать до процесів збудження і гальмування:

1) сила (витривалість) нервової системи до збудження - здатність витримувати тривале часто повторюване збудження. Із силою корелює опірність до гальмівної дії сторонніх подразників, особливості концентрації, величина абсолютних порогів зору і слуху (чутливість). Сила нервової системи до гальмування - це здатність витримувати часто повторювану дію гальмівного подразника, що необхідно для створення диференціовань - здатності розрізнення. Отже, сила свідчить про працездатність і витривалість нервової системи;

2) динамічність - швидкість утворення умовних реакцій;

3) рухливість нервових процесів - швидкість зміни збудження гальмуванням і гальмування збудженням. Ця властивість є основою научуваності;

4) лабільність - швидкість виникнення і припинення нервових процесів.

Для валідизації (англ. valid - придатний) цих властивостей необхідно було виділити властивості активованості мозку, які мали б узагальнений характер і могли б розглядатися як кореляти ВНС (властивостей нервової системи). За допомогою ЕБГ (електроенцефалограм) було виділено чотири інтеграційні властивості, які можна співвіднести з ВНС: *загальна потужність активованості (сила), просторово-часова синхронізація і когерентність ЕЕГ-процесів, швидкість досягнення мінімальної межі активованості і швидкість досягнення максимальної межі активованості, що свідчить про лабільність мозку загалом.* Вважають, що ці властивості можуть пояснити індивідуальні відмінності всіх значущих ділянок психіки: особливості темпераменту, характеру, когнітивні стилі, швидкість інтелектуальних та інших процесів.

В. Небиліцин дослідив зв'язки між ВНС і психологічними проявами - наприклад, люди зі слабкою нервовою системою легше виконують монотонну роботу, а в екстремальних ситуаціях краще проявляють себе люди, що володіють силою і динамічністю.

Три «унітарні властивості» нервової системи (*сила, врівноваженість і рухливість, за Павловим*) поступово були «розщеплені» і перетворені на складне «дерево» властивостей з 15-мірною структурою: 10 первинних і 5 вторинних властивостей - сила, лабільність, рухливість, динамічність, сконцентрованість за збудженням і відповідно за гальмуванням, а далі - врівноваженість за кожною з указаних первинних властивостей (врівноваженість за силою, врівноваженість за лабільністю і т. д.).

Диференціально-психологічний і диференціально-психофізіологічний підходи до вивчення індивідуальних відмінностей між людьми тривалий час розвивалися незалежно. Тому на початку 70-х років ХХ ст. лабораторії психології і психофізіології індивідуальності Інституту психології імені В. Небиліцина АН СРСР, якою керував В. Русалов, було поставлено завдання їх зблизити шляхом розроблення об'єднаної концептуальної моделі.

У найзагальнішому вигляді співвідношення біологічних особливостей людини і формальних властивостей її психіки можна представити так: біологічні особливості - елементи нижчої системи, що включаються в систему вищого порядку, а саме в систему формальних властивостей людської психіки.

На відміну від формальних, **змістові властивості психіки** виявляються через *сміслові психологічні структури, конкретні мотиви, знання, стосунки, цілі тощо і утворюються внаслідок взаємодії людини з предметним світом, соціальним середовищем*. Вивчення індивідуальних варіацій змістових характеристик психіки виходить за межі диференціальної психофізіології і є предметом диференціальної психології.

У лабораторії В. Русалова сформувалися два підходи до зближення диференціальної психофізіології і диференціальної психології. **За першим підходом** об'єктами для поєднання було взято характеристики, які вважали традиційними в диференціальній психології - *особливості темпераменту, характеру, інтелекту, когнітивні стилі*. **Другий підхід** спрямований на дослідження психофізіологічних основ індивідуальних відмінностей у раніше практично не вивченій довільній сфері психіки людини на моделі антиципації як однієї з форм випереджального відображення людиною зовнішнього світу.

(**Антиципація** - термін на позначення здатності людини завбачувати, передбачувати події ще до факту їх настання або безпосереднього сприйняття; уявлення про результат того чи ін. процесу (напр., розвитку

літературного сюжету, реакцію партнера у грі) ще на стадії його очікування. Частковим випадком антиципація вважають віщування, пророкування.)

Перші результати зіставлення деяких диференціально-психологічних і диференціально-психофізіологічних характеристик дали підстави для тверджень, що багато інтелектуальних і темпераментальних характеристик тісно пов'язані з інтегральними характеристиками біоелектричної активності мозку людини. Наприклад, швидкість психічних процесів, що відіграє важливу роль у загальному рівні інтелекту, позитивно пов'язана з рівнем просторово-часової синхронізації ЕЕГ-процесів (або загальнономозковою лабільністю); рухливість психічних процесів (пластичність), що входить до структури креативності, позитивно пов'язана з варіабельністю викликаних потенціалів (або стохастичністю нейронних сіток мозку); характеристики розумової і психомоторної витривалості, що визначають загальну працездатність людини, негативно пов'язані із загальною "потужністю" активованості (за показниками енергії повільних ритмів ЕЕГ).

Було виявлено інтегральні електрофізіологічні характеристики (також належать до загальних властивостей нервової системи), які є основою динаміки довільних дій і відображають різні індивідуальні особливості антиципації.

Теоретичною основою цих досліджень, здійснених у межах єдиної методології, яка інтегрувала уявлення про основні рівні організації індивідуальності, була концепція властивостей нервової системи, розроблена І. Павловим, І. Боев С. Золотарьов розрізняють такі основні підходи у дослідженні індивідуально-психологічних відмінностей залежно від орієнтації на певні моделі:

1) зорієнтований на моделі мозку чи нервової системи (підхід Б. Теплова і В. Небилицина);

2) зорієнтований на моделі поведінки (дослідження П. Симонова, В. Русалова);

3) зосереджений на моделях людини (дослідження В. Мерліна).

Дослідження, що мають у своїй основі ці підходи, тісно взаємодіють

Лекція 3.

ТЕМПЕРАМЕНТ ЯК ІНТЕГРАЦІЙНА ОСНОВА ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

Поняття «темперамент» виникло ще у давньогрецькій медицині внаслідок спостережень і роздумів над тим, чому одні хворі наділені великою силою опору, а інші легко піддаються захворюванням; чому деякі видужують швидко, інші поволі; чому одні й ті самі ліки від тієї самої хвороби одній людині допомагають, іншій - ні (звідси гіппократівський принцип - лікуйте хворого, а не хворобу); чому одна і та сама хвороба неоднаково протікає у різних людей тощо.

Більшість класифікацій темпераменту, будучи корисними для житейської психодіагностики, складеш абсолютно без урахування правил наукової класифікації. Поясненням природи темпераменту займались представники гуморальної, конституційної і психологічної теорій. Темперамент став предметом уваги медиків і філософів раніше за інші психологічні характеристики, але вивчення його було переважно емпіричним, заснованим радше на спостереженні, ніж на достовірному аналізі наукових даних.

Диференціальна психологія зосереджується на дослідженні темпераменту як індивідуально-стійкої системи інваріантних психобіологічних (формальних) властивостей індивідуальної поведінки, оскільки темперамент (властивості нервової системи):

- основа індивідуально-психологічних відмінностей між людьми;
- інтеграційне утворення, що об'єднує найрізноманітніші властивості нервової системи, які забезпечують увесь спектр психічної діяльності людини - від найпростіших психічних процесів (відчуття) до вищих форм буття особистості (творчості);
- центральне формальне психічне утворення, оскільки він є генетично детермінованим, вродженим, стійким у часі, крос-ситуативним;
- тісно пов'язаний з іншими формальними характеристиками індивідуальності (про що свідчать тісні кореляційні зв'язки), які є предметом диференціальної психології, - інтелектом і когнітивними стилями.

Узагальнене і достатньо повне з точки зору диференціальної психології визначення темпераменту пропонує сучасний український психолог Лора Лепіхова.

Темперамент (лат. tempero-змішую) – вроджена, стійка характеристика індивідуальності, одна з найважливіших структурних одиниць психодинамічної організації психічної діяльності (темпу, ритму, інтенсивності окремих психічних процесів і станів), що показує спосіб реагування на події.

Різні комбінації цих генотипічних властивостей створюють індивідуальні відмінності фенотипічних параметрів особистості: екстраверсії - інтроверсії, активності, пластичності - ригідності, тривожності.

Темперамент є однією з найглибше досліджених індивідуальних характеристик. Існує багато визначень цієї якості, які поєднують комплексна структура темпераменту, назва якого означає "змішування частин".

Порівнюючи різні визначення темпераменту, можна помітити, що це поняття тлумачать як психодинамічну характеристику індивіда (людини), особистості, індивідуальності. У цьому немає суперечності, адже, згідно з ієрархічною теорією індивідуальності, одні й ті самі темпераментальні властивості неоднаково проявляються на різних рівнях індивідуальності - індивідному, особистісному й індивідуальнісному.

Історико-психологічний аналіз трактування темпераменту

Найдавнішу теорію темпераменту розробив давньогрецький лікар Гіппократ (460 - прибіл. 377 до н. е.), який пов'язував типи темпераменту з гуморальним фактором - співвідношенням між чотирма рідинами (кров, жовч, чорна жовч і слиз, або лімфа, флегма), які циркулюють у людському організмі. На основі Гіппократової теорії поступово сформувалося вчення про темперамент, згідно з яким існує чотири типи темпераменту. Залежно від переважання тієї або іншої рідини в організмі людина має відповідні темпераментальні характеристики: оптимістичну, життєрадісну (сангвінічну) вдачу мають ті, у кого більше крові; сумні і пригнічені (меланхоліки) люди, у яких переважає чорна жовч; дратівливі й збудливі (холерики), у яких дуже багато світлої жовчі; апатичні, байдужі (флегматики) люди, що мають більше за інших в організмі мокроти (флегми).

Назви типів темпераментів (сангвінічний, холеричний, флегматичний і меланхолійний) з'явилися пізніше і пов'язані з іменами римських лікарів, що жили кілька сторіч опісля і розвивали Гіппократові уявлення про змішування рідин. Один із них, Клавдій Гален (130-200), запропонував першу розгорнуту класифікацію темпераментів, що ґрунтувалася на гуморальних ідеях Гіппократа про "красис" (темперамент) і включала 13 типів темпераменту. На його думку, переважання жовтої жовчі свідчить про холеричний (грец. chole - жовч) темперамент, крові - про сангвінічний (лат. sanguis - кров), чорної жовчі - про меланхолійний (грец. melas(melanos) - чорний і chole - жовч), а слизу - про флегматичний (грец. phlegma - слиз). Психологічні характеристики темпераменту давніх лікарів практично не цікавили. Вони вивчали організм і навіть окремі органи. Наприклад, Гален говорив про темперамент окремих органів: серця, печінки, мозку.

У середні віки, з виникненням алхімії, з'явилися спроби пояснити темпераменти переважанням у тілі алхімічних елементів: солі, сірки, ртуті, навіть ефіру й повітря.

Розвиток анатомії і фізіології в епоху Відродження сприяв появі нового напрямку пояснення типів темпераменту, їх стали пов'язувати з особливостями будови тіла. Наприклад, деякі вчені основою поділу темпераментів крім фізичних властивостей крові вважали відмінності тканин і ширини просвіту судин. Легка кров, пухкі тканини і помірно розширені судини, на їхню думку, полегшують перебіг життєвих процесів і породжують сангвінічний темперамент. За значної щільності тканин кров затримується в судинах, пульс робиться сильнішим і швидшим, загальна теплота тіла зростає, що зумовлює виникнення холеричного темпераменту. За щільної крові й вузьких судин у тканині виникає тільки рідка, водяниста частина крові, що спричинює флегматичний темперамент, який характеризується малою теплотою і блідим кольором шкіри. Нарешті, щільна, темна кров з вузькими порами тканин і широким просвітом судин є причиною утворення меланхолійного темпераменту.

Французький філософ **Альфред Фульє (1838-1912)** намагався побудувати теорію темпераментів з огляду на вчення про обмін речовин в організмі. Більша або менша активність процесів розпаду і відновлення речовин у тканинах тіла, особливо в центральній нервовій системі (нині називають інтенсивністю обмінних процесів), зумовлює тип темпераменту. За Фульє, в одних випадках переважає розпад енергетичних ресурсів, в інших - відновлення. Виходячи з цього, сангвінічному темпераментові властиві переважання відновлення, надлишок живлення, швидка, але слабка і нетривала реакція. Меланхолійний (нервовий) темперамент характеризується переважанням відновлення нервової речовини, недостатнім її живленням, повільною, зате сильною і тривалою реакцією. Холеричному темпераменту притаманний швидкий і сильний розпад нервової речовини, а флегматичному - повільний і слабкий.

Фульє сформулював найвдаліше визначення темпераменту в контексті конституціонального підходу: ***"Темперамент – це характерна відмінність у вродженій тілесній конституції людей, що виражається у різній мірі їх сприйнятливості, швидкості розумового процесу й сили активності. На основі темпераменту виробляється характер, причому темперамент додає характеру певного забарвлення, подібно до того, як тембр додає забарвлення голосу"***.

Природничо-наукову основу теорії темпераменту розробив І. Павлов у вченні про типологічні властивості нервової системи тварин і людей. Він виокремив основні властивості нервової системи: силу, врівноваженість і

рухливість збуджувального і гальмівного нервових процесів. Із можливих комбінацій цих властивостей доцільно розглядати лише чотири основні, які характеризують чотири типи вищої нервової діяльності. Так, *«сильний, врівноважений, рухливий» тип нервової системи І. Павлов вважав відповідним темпераменту сангвініка; «сильний, врівноважений, інертний» - флегматика; «сильний, нерівноважений» - холерика; «слабкий» - меланхоліка.*

І.П. Павлов розумів темперамент як загальну характеристику вищої нервової діяльності, що виражає основні природні властивості вищої нервової системи (зазвичай силу і швидкість). Він застерігав від поширення своїх висновків на поведінку людини загалом і наголошував, що в своїх дослідках обмежувався класифікацією типів нервової діяльності тварин. Надалі психологи розробили теорії темпераменту, які ґрунтуються на різних основах.

Темперамент не пов'язаний із інтелектуальними можливостями людини. Люди однакового темпераменту можуть мати різний рівень інтелекту, а люди однакового інтелекту можуть належати до різних типів темпераменту. Принципового значення у дослідженні даної індивідуально-психологічної особливості набуває поняття так званого індивідуального стилю діяльності. Саме тип темпераменту впливає на те, що однаково за змістом роботу будуть порізно виконувати люди із різним темпераментом. Деякі професії потребують відповідних типів темпераменту, наприклад, ті, де неможливо працювати без відповідної швидкості реакції. Саме тому при виборі професії

необхідно враховувати свій тип темпераменту. У так званому «чистому» вигляді той або інший тип темпераменту зустрічається дуже рідко. Коректніше говорити про перевагу окремих рис того або іншого типу.

Конституційні теорії темпераменту

Під впливом антропологів, які звернули увагу на відмінності у будові тіла, і психіатрів, що дослідили індивідуальні відмінності в схильності до психічних захворювань, на межі ХІХ і ХХ ст. сформувалася концепція, згідно з якою існує зв'язок між статурою (будовою тіла) людини і властивостями особистості. Усі конституційні теорії ґрунтуються на положеннях, названих "конституційною гіпотезою":

- 1) будова тіла і поведінка істотно пов'язані одна з одною;
- 2) цей зв'язок має конституційну природу, тобто, найвірогідніше, засновану на спадковості.

У широкому розумінні поняття "конституція" охоплює всі спадкові або вроджені анатомічні, фізіологічні і психічні властивості індивіда.

Організмична типологія К. Сіго

Конституційну концепцію, поширену серед італійських, французьких і німецьких дослідників, найповніше розробив французький лікар Клод Сіго (1869-1945). Він створив типологію, основою якої стало уявлення про те, що організм людини і його розлади залежать від середовища і вроджених схильностей. Кожній системі організму відповідає певне зовнішнє середовище, що впливає на неї. Так, повітря - джерело дихальних реакцій; їжа, що потрапляє в травну систему, - харчових; моторні реакції відбуваються у фізичному середовищі; соціальне середовище викликає різні мозкові реакції. З огляду на це К. Сіго розрізняв залежно від переважання в організмі однієї із систем чотири основні типи статури: дихальний, травний, мускульний і церебральний (мозковий). Переважання однієї системи над іншими призводить до специфічної реакції індивіда на певні зміни навколишнього середовища, завдяки чому кожному з типів статури відповідають певні особливості темпераменту. Погляди Сіго, як і деякі інші концепції того часу, що пов'язують статуру із психічними особливостями організму, істотно вплинули на формування сучасних конституційних теорій, які поширилися в психології темпераменту. Популярності набули ті, в яких властивості темпераменту, які розуміються як спадкові або вроджені, безпосередньо були пов'язані з індивідуальними відмінностями у будові тіла (статурі) - зростом, повнотою або пропорціями.

Конституційна типологія темпераменту Е.Кречмера

Основним джерелом спостережень за зв'язком статури, темпераменту і характеру була психіатрична практика. Ідеологом конституційної типології став німецький психіатр Ернст Кречмер (1888-1964), який 1921 р. опублікував працю "Будова тіла і характер". Він звернув увагу, що маніакально-депресивному (циркулярному) психозу і шизофренії відповідають певні типи статури, а тому стверджував, що тип Статури визначає психічні особливості людей і схильність їх до відповідних психічних захворювань. Оскільки багато душевних хвороб можна трактувати як надмірні, патологічні посилення певної риси особистості, то можна вловити зв'язок тілесних і психологічних особливостей і в здорових людей.

Спостерігаючи в клінічних умовах за поведінкою людей з різною статурою, Кречмер звернув увагу на основні групи психічних якостей, які, на його думку, і становлять основний зміст темпераменту:

- 1) психастезія (надмірне підвищення або пониження чутливості стосовно психічних подразників);
- 2) фон настрою (схильність до веселощів або печалі);
- 3) психічний темп (прискорення або затримка психічних процесів загалом і окремо взятих);

4) загальний руховий темп (психомоторна сфера) - рухливість або загальмованість, траєкторія рухів.

За морфологією Кречмер виокремив такі психосоматичні типи і відповідні їм темпераменти: лептосоматик, пікнік, атлетик і диспластик.

Лептосоматик (грец. leptos - крихкий, слабкий і soma - тіло) - худий і високий. Має тендітну статуру, високий зріст, пласку грудну клітку і витягнуте обличчя. Індивідів з крайньою вираженістю цих особливостей Кречмер називав астениками (грец. asthenes - слабкий). Він холодний, самодостатній, замкнутий (до аутизму), упертий, важко пристосовується до дійсності, нереалістичний і схильний до абстракції. При розладах психіки виявляється схильність до шизофренії.

Пікнік (грец. ruknos - щільний, товстий) - "широка" і важка людина. У неї значні жирові відкладення, кругла голова на короткій шії. Він доброзичливий, товариський, не схильний до самоаналізу, емоції коливаються між смутком і веселощами, любить приймати спонтанні ситуативні рішення.

Атлетик (грец. athletes - борець) - здоровань з добре розвиненою мускулатурою, високим або середнім зростом, широким плечовим поясом і вузькими стегнами, опуклими лицьовими кістками. Атлетика властивий іксотимічний (грец. ixos - тягучий) темперамент. Він спокійний, реалістичний, стриманий, мислить прямолінійно, важко пристосовується до зміни обстановки. При душевних розладах може несподівано вибухати, проявляючи схильність до епілепсії.

Диспластик (грец. dys - префікс на позначення розладу, порушення і plastos - сформований) - "безформний", неправильний. Індивіди цього типу характеризуються різними деформаціями будови тіла (наприклад, надмірним зростом).

Виокремлені типи не залежать від того, є людина високою (низькою) чи худюю (гладкою). Йдеться про пропорції, а не про абсолютні розміри тіла. Можуть бути гладкі лептосоматики, немінні атлетики і худі пікніки (табл. 2).

Таблиця 2

Зв'язок між будовою тіла і темпераментом (за Е. Кречмером)

Будова тіла	Циклотиміки	Змішані	Шизотиміки
Пікнічна	94,4%	2,8%	2,8%
Лептосоматична	12,2%	17,1%	70,7%

Б. Кречмер висунув припущення про залежність між статурою і психікою також і в здорових людей. Тому у людей з певним типом будови тіла виникають психічні властивості, подібні до характерних для відповідних психічних

захворювань, але в менш вираженій формі. Наприклад, здоровий індивід із лептосоматичною будовою тіла наділений властивостями, що нагадують поведінку шизофреніка; пікнік у своїй поведінці виявляє властивості, типові для маніакально-депресивного психозу; атлетика характеризує деякі психічні риси, властиві хворим на епілепсію.

Залежно від схильності до різних емоційних реакцій Е. Кречмер розрізняв шизотиміків і циклотиміків.

Шизотиміки (назва походить від терміна "шизофренія") мають лептосоматичну або астеничну статуру. При розладі психіки виявляють схильність до шизофренії. Замкнуті, схильні до коливань емоцій від роздратування до сухості, уперті, малопіддатливі до зміни установок і поглядів. Тяжко пристосовуються до оточення, схильні до абстракції.

Циклотиміки (назва походить від терміна "циркулярний психоз", або "маніакально-депресивний психоз") є протилежністю шизотиміків. Мають пікнічну статуру. При порушенні психіки виявляють схильність до маніакально-депресивного психозу. Емоції їх коливаються між радістю і печаллю, легко контактують з оточенням, реалістичні в поглядах.

Крім цих великих загальних груп Е. Кречмер виокремив також кілька "дегенеративних", клінічних типів, які складаються з тих самих елементів, що і головні темпераменти, в різних комбінаціях (істерики, епілептики, параноїки).

Зв'язок між типом статури і деякими психічними властивостями або, в крайніх випадках, психічними захворюваннями Кречмер пояснював тим, що як тип будови тіла, так і темперамент мають одну й ту саму причину: вони обумовлені діяльністю ендокринних залоз і пов'язаного з цим хімічного складу крові, а отже, залежать насамперед від певних особливостей гормональної системи. Зіставлення типу статури з емоційними типами реагування, здійснене Кречмером, підтвердило деякі його висновки (табл. 2).

Термін «темперамент» у розумінні Кречмера ближчий до біологічних чинників, але виявляється в динамічних властивостях характеру. Особливий інтерес становить його характеристика шизоїдів і циклоїдів, яких неможливо вважати ні хворими, ні здоровими: вони за своїми особливостями перебувають на межі між хворобою і здоров'ям. На основі цього Б. Кречмер диференціював соціальні типи (табл. 3).

Соціальні типи (за Е. Кречмером)

Соціально цінні типи	Циклотиміки	Шизотиміки
Поети	Реалісти; гумористи	Патетичні натури; романтики; художники форми
Дослідники	Емпірики, що наочно описують дійсність	Люди точної логіки; систематики; метафізики
Вожді	Рішуча натура, що йде напролом; спритні організатори; умілі посередники	Чисті ідеалісти; деспоти і фанатики; люди холодного розрахунку

Уразливість конституційної гіпотези полягає в тому, що дійсні зв'язки між будовою тіла і психічними властивостями - різноспрямовані. Наприклад, психогенне переїдання (булімія) або відмова від їжі (нервова анорексія) призводять до тілесних змін, зумовлених змінами психіки і поведінки.

Теорія темпераменту У. Шелдона

Інша типологія психологічних властивостей людини на підставі фізичних характеристик належить Уільяму Шелдону. Із самого початку У. Шелдон не виділяв чітко обмежених типів. На відміну від Е.Кречмера, в підтвердження своєї класифікації він поклав переважання в організмі людини однієї з тканин ембріона – ендодерми, з якої утворюються органи травлення, мезодерми, з якої складаються кістки, м'язи і легені, або ектодерми, з якої утворюються шкіра, волосся, нігті, нервова система і мозок. Проаналізувавши 4000 фотографій студентів коледжу і провівши кореляційний аналіз між ознаками зовнішності і 50-а поведінковими характеристиками, він запропонував розрізняти три наступні типи особи.

Ендоморфний (з великим животом, великою кількістю жирових відкладень на плечах і стегнах, слабкими кінцівками) проявляє схильність до висцеротонії (нутрощі). Він товариський і поступливий, привітний, любить комфорт. Йому легко виражати свої відчуття. У важкі хвилини він прагне до людей. Не любить напругу, а в стані сп'яніння стає чутливим і м'яким.

Мезоморфний (що відрізняється могутнім складанням, груди колесом, що має квадратну голову, широкі долоні і ступні) схильний до соматотонії (тіло). Це людина неспокійна і нерідко агресивний, такий, що любить пригоди. Він досить скритний у відчуттях і думках. У поставі і діях він виражає упевненість, складні життєві ситуації прагне вирішувати поведенчески, через зміну миру навколо себе. В стані сп'яніння наполегливий до нав'язливості і агресивний.

Ектоморфний (худий і високий, володіє слабким розвитком внутрішніх органів, худюю особою, вузькою грудною кліткою, тонкими довгими кінцівками) зазвичай відрізняється церебротонією (мозок). Це людина загальмована і інтровертний, нетовариський, скритний. У його поставі відчувається скутість. У важких ситуаціях він схильний до самоти. Найбільш продуктивним і щасливим для нього зазвичай виявляється пізній період життя. Під дією алкоголю він практично не міняє своєї звичайної поведінки і стану.

Типологія, складена У. Шелдоном, вважається серед конституціональних найбільш обгрунтованою і статистично підтвердженою.

Теорія темпераменту К.Конрада

Критикуючи Е. Кречмера і У. Шелдона, К. Конрад (1963) представив генетичну теорію типів.

На думку К. Конрада, відмінності в будові тіла і зв'язок з темпераментом людини пояснюється існуванням особливих генів, домінування яких визначає та чи інша статура і відповідні їй властивості темпераменту.

Первинні змінні, що характеризують пропорції тіла, К. Конрад приводить у відповідність з первинними змінними, що характеризують психіку індивіда.

Крім змін в пропорціях тіла, спостерігаються також зміни вторинних змінних - зростання і повноти. На відміну від первинних змінних, які не виходять за межі норми, вторинні змінні в своїх екстремальних (крайніх) формах утворюють патологію.

Вторинні змінні також розвиваються. Гіпопластична форма зв'язується з консервативним розвитком (в онтогенезі типовим для дитини), а гіперпластична форма виступає як джерело прогресивного розвитку (в онтогенезі характерна для дорослої людини).

Аналогічно підходить К. Конрад і до психічних явищ, серед яких він також виділяє вторинні змінні.

Для вимірювання типу статури К. Конрад вводить два основні індекси: *метричний* - для вимірювання первинних змінних (зростання, поперечного і сагтального розміру грудної клітини) та *пластичний* - для вимірювання вторинних змінних (сума ширини акроміона (вища точка плеча) і окружності плеча та передпліччя).

Зв'язки між статурою і структурою темпераменту К. Конрад пояснює наступним чином. Кожному психічному явищу відповідає певний фізичне явище, а кожна зміну в будові тіла - перебудова в психічній структурі. Обидва ці явища завжди виступають разом, але, як підкреслює автор, не залежать одне від одного. Вони є ланками різних ланцюгів генів, і вичленення окремих ланок цих ланцюгів протікає як би паралельно. До якої ланки ми доходимо, залежить просто від того, якого рівня ми досягаємо в індивідуальному розвитку. Саме цим

визначаються індивідуальні відмінності між людьми, і в цьому полягає джерело поділу на типи.

У вченні про конституціональні типи багато неясного. Їх класифікація у різних авторів має різну основу. Не зрозумілі багато зв'язку між конституціональними ознаками різних рівнів: морфологічними, біохімічними, фізіологічними, психологічними. Та й число виділених типів у різних авторів сильно розходиться, досягаючи часом десятків, що робить нереальним використання такого підходу в практиці.

Описова теорія темпераменту Герардуса Хейманса і Едварда Вірси

Майже всі спостережувані в природі явища розподіляють за так званою нормальною кривою (крива Гауса), згідно з якою кожна властивість у більшості людей виявляється в її середньому значенні, тоді як крайні прояви трапляються рідко. Однак у розглянутих вище типологіях саме вони перебувають у центрі уваги дослідників. Відмінності в інтенсивності кожної властивості необмежені, тому спроби чіткого поділу індивідів на групи за властивостями є штучними і довільними, вважає сучасний польський дослідник Ян Стреляу.

Отже, вже на початку ХХ ст. почалися дослідження темпераменту, які зводилися до психологічного опису властивостей темпераменту, абстрагованого від будови і функцій організму. Однією з перших була теорія нідерландських психологів Герардуса Хейманса (1857- 1930) та Едварда Вірси. Вони розробили спеціальний опитувальник, що містив 90 питань, і за його допомогою обстежили майже 2500 осіб (дорослих і дітей). На підставі отриманих даних вони зосередилися на таких основних біполярних характеристиках темпераменту:

1) емоційність - неемоційність. Цю властивість визначають вимірюванням частоти і сили емоційних реакцій на ситуації, що їх спричинюють;

2) активність - пасивність. Підставою для оцінки цієї властивості є активність у праці, навчанні чи вдома, спосіб проведення дозвілля (активний - пасивний), ставлення до обов'язків (виконує завдання негайно - відкладає їх на потім);

3) первинна функція - вторинна функція. Люди з розвинутою первинною функцією сильно і негайно реагують на стимули навколишнього середовища, причому ефект цих реакцій швидко згасає. Індивіди з вторинною функцією на подразник спочатку реагують слабо, потім реакція поступово посилюється і зберігається тривалий час. Осіб такого типу часто називають персеверативними (англ. perseverance - стійкість, наполегливість, завзятість).

Дослідники іноді звертають увагу на аналогію між первинною функцією та екстраверсією, вторинною функцією й інтроверсією. Зокрема, людей з переважанням первинної функції (екстраверти, за термінологією Г.-Ю. Айзенка) характеризують як імпульсивних, рухливих, жартівливих, поверхневих, готових

до контакту з оточенням. Індивіди з переважанням вторинної функції (інтроверти) - серйозні, спокійні, витримані, замкнуті, педантичні, добросовісні, схильні до депресії.

Прагнучи докладніше та об'єктивніше охарактеризувати основні параметри, Г. Хейманс і Е. Вірсма обчислили кореляції 90 показників, оцінених за даними, які отримали методом анкетування. Провівши складний статистичний аналіз, заснований на інтеркореляціях отриманих показників, автори впритул підійшли до факторного аналізу - статистичного методу, який істотно вплинув на подальші дослідження темпераменту.

Типологія психічних відмінностей К.-Г. Юнга

Психолог К.-Г. Юнг теж поділяв людей на типи, виходячи з психологічних відмінностей, які вважав вродженими. Він виокремив два загальні типи - *екстравертний та інтровертний*. Для *екстравертів* характерна спрямованість на зовнішній об'єкт, тому думки інших людей, загальноприйняті норми, об'єктивні обставини визначають їхні вчинки більшою мірою, ніж власне суб'єктивне ставлення до навколишньої дійсності. В *інтроверта* суб'єктивне завжди превалює над об'єктивним і цінність суб'єкта завжди вища, ніж цінність об'єкта. Переживаючи емоцію, інтроверт звертає увагу не на події або людей, які її спричинили, а на власні переживання. Власна думка для нього важливіша, ніж навколишня реальність або думка інших людей.

Крім свідомої установки обидва типи мають і несвідому, яка стосовно свідомої виконує компенсаторну функцію і перебуває з нею в протилежних відносинах: що сильніше перебільшується свідомою установка, то примітивнішою та інфантильнішою стає несвідомою. В екстравертів несвідомою установка є інтровертною (орієнтованою на суб'єкта) і виражається в егоцентричних прагненнях.

У інтровертів несвідомою установка акцентує значення об'єкта, зовнішньої ситуації. Що сильніше виражена інтровертна свідомою установка, а отже, пригнічена несвідомою екстравертна, то більше тривоги і недовіри в інтроверта викликають нові й незнайомі об'єкти і то страшніше йому спілкуватися з оточенням.

Залежно від розвиненості мислення, емоцій, відчуттів та інтуїції К.-Г. Юнг розрізнув типи екстравертів та інтровертів: екстравертний розумовий, екстравертний емоційний, екстравертний сенсорний, екстравертний інтуїтивний; інтровертний мислительний, інтровертний емоційний, інтровертний сенсорний та інтровертний інтуїтивний.

Екстравертний розумовий тип. Властивий суб'єктам, які приймають важливі рішення розсудливо, створюють схеми об'єктивної реальності й керуються ними у своїй поведінці, вимагаючи того самого від інших. Якщо ці

схеми (формули, за Юнгом) є результатом глибокого розуміння реальності, такі люди можуть бути реформаторами і новаторами. Проте що вужча схема, то більше шансів, що представник типу перетвориться на буркотуна, а в служінні ідеалу його не зупинять жодні етичні закони. Люди цього типу емоційно бідні, вони рідко співчують іншим, не цінують дружби, їм чужі естетичні переживання.

Екстравертний емоційний тип. Схильний "правильно" емоційно оцінювати все те, що його оточує. Такі люди люблять партнерів, які відповідають певним критеріям (наприклад, посідають певне соціальне становище), їхні почуття завжди здаються нещирими, поведінка - вдаваною.

Екстравертний сенсорний тип. Властивий людям, які визначають цінність об'єктів за силою відчуття: що воно сильніше, то більша цінність об'єкта. Вони шукають насолоди і задоволення. Оточення сприймає їх як життєрадісних естетів, якщо їхні відчуття не надто домінують над рештою функцій, у протилежному разі вони стають неприємними у спілкуванні.

Екстравертний інтуїтивний тип. Чутливий до нового і незвичайного, легко і бурхливо захоплюється новим об'єктом, може заразити своїм ентузіазмом і надихнути інших, але щойно об'єкт прихильності перестає бути цікавим, без жалю забуває про нього і переключається на новий. Етичні засади його ніколи не турбують. Людей такого типу вважають легковажними авантюристами.

Інтровертний розумовий тип. Характеризується мисленням, яке не відтворює реальної дійсності, а доводить її неясний образ до зрозумілої і чітко сформульованої ідеї. Через це така людина схильна підлаштовувати факти під ідею або взагалі ігнорувати їх. Вона створює теорії задля теорій. На відміну від екстравертного розумового типу вона прагне не до розширення знань про світ, а до поглиблення їх.

Інтровертний емоційний тип. виглядає зовні спокійним, навіть індіферентним. Його емоції часто непомітні, хоча всередині може все кипіти. Емоційну стриманість сприймають як прояв холодності.

Інтровертний сенсорний тип. На відміну від екстравертного сенсорного типу, орієнтується не на об'єкти, що викликають інтенсивні відчуття, а на інтенсивність відчуттів, спричинених об'єктами. Тому щойно відчуття виникає, об'єкт для такої людини втрачає цінність. Представники цього типу незрозумілі і непривабливі для оточення.

Інтровертний інтуїтивний тип. Породжує, за Юнгом, фантастів і художників, а при відхиленні від норми - містиків. Продукти їхньої творчості для оточення незрозумілі. Ухил у бік негативних характеристик цих типів, очевидно, пов'язаний з тим, що джерелом створення типології був клінічний досвід її автора.

Лекція 4.

ХАРАКТЕРОЛОГІЧНІ ВІДМІННОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У психології поняття **характер** (від грец. *charakter* - "печатка", "карбування"), означає сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, що складаються і виявляються в діяльності і спілкуванні, обумовлюючи типові для неї способи поведіння.

Характер - якість особистості, що узагальнює найбільш виражені, тісно взаємозалежні властивості особистості, які чітко виявляються в різних видах діяльності. Характер - "каркас" і підструктура особистості, накладена на її основні підструктури.

Характерними можна вважати не всі особливості людини, а тільки істотні і стійкі.

2. Будова характеру

Виступаючи як прижиттєве утворення людини, характер визначається і формується протягом усього життя людини. Спосіб життя містить у собі напрям думок, почуттів, спонукань, дій у їхній єдності. Тому в міру того, як формується визначений спосіб життя людини, формується Я, сама людина. *Велику роль тут грають суспільні умови і конкретні життєві обставини, у яких проходить життєвий шлях людини, на основі його природних властивостей в результаті його діянь і вчинків.* Однак безпосереднє формування характеру відбувається в різних за рівнем розвитку групах (родина, дружня компанія, клас, спортивна команда, трудовий колектив і ін.).

У залежності від того, яка група є для особистості референтною і які цінності підтримує і культивує у своєму середовищі, що відповідають риси характеру, будуть розвиватися в її членів. Риси характеру також будуть залежати від позиції індивіда в групі, від того як він інтегрується в ній. У колективі, як групі високого рівня розвитку, створюються найбільш сприятливі можливості для становлення кращих рис характеру. Цей процес взаємний, і завдяки розвитку особистості, розвивається і сам колектив.

Зміст характеру – це те, що відбиває суспільні впливи, складає життєву спрямованість особистості, тобто її матеріальні і духовні потреби, інтереси, переконання, ідеали і т. д. Спрямованість особистості визначає мету, життєвий план людини, ступінь її життєвої активності. Характер людини припускає наявність чогось значимого для неї у світі, у житті, щось, від чого залежать мотиви її вчинків, мету її дій, що вона собі планує.

Вирішальним для розуміння характеру є взаємини між суспільно і особистісно-значимими для людини цінностями. У кожному суспільстві існують свої найважливіші й істотні задачі. Саме на них формується і

перевіряється характер людей. Тому поняття "характер" відноситься у більшій мірі до відношення цих об'єктивно існуючих задач. *Тому характер - це не просто кожний прояв твердості, завзятості і т. п. (формальна завзятість може бути просто упертістю), а спрямованість на суспільно значиму діяльність. Саме спрямованість особистості лежить в основі єдності, цілісності, сили характеру.*

Володіння цілями життя - головна умова утворення характеру. Безхарактерній людині властива відсутність, або розкиданість цілей. Однак характер і спрямованість особистості - це не одне й те ж, добродушною і веселою може бути як порядна, високоморальна людина, так і людина з низькими, нечистоплотними помислами.

Спрямованість особистості накладає величезний відбиток на всю поведінку людини. І хоча поведіння визначається не одним спонуканням, а цілісною системою відносин, у цій системі завжди щось висувається на перший план, домінуючи в ній, додаючи характеру людини своєрідний колорит.

У характері, що сформувався, ведучим компонентом є система переконань (убеждений). Переконаність визначає довгострокову спрямованість поведінки людини, її непохитність у досягненні поставлених цілей, впевненість у справедливості і важливості справи, яку вона виконує.

Особливості характеру тісно пов'язані з інтересами людини при тій умові, що ці інтереси стійкі і глибокі. Поверховість і нестійкість інтересів нерідко сполучені з великою копіювальністю, з недоліком самоствійності і цілісності, особистості людини. І, навпаки, *глибина і змістовність інтересів свідчать про цілеспрямованість, наполегливість особистості.* Подібність інтересів не припускає аналогічних особливостей характеру. Так, серед раціоналізаторів можна знайти людей веселих із смутою, скромних і нав'язливих, егоїстів і альтруїстів.

Показовими для розуміння характеру можуть бути також прихильності й інтереси людини, зв'язані з її дозвіллям. Вони розкривають нові особливості, грані характеру: наприклад, Л. М. Толстой захоплювався грою в шахи, І. П. Павлов - городками, Д. І. Менделєєв - читанням пригодницьких романів. Чи домінують у людини духовні і матеріальні потреби й інтереси, визначають не тільки помисли і почуття особистості, але і спрямованість її діяльності. Не менш важливо і відповідність дій людини поставленим цілям, тому що особистість характеризується не тільки тим, *що вона робить, але і тим, як вона це робить.* *Характер можливо зрозуміти тільки як визначену єдність спрямованості й образу дій.*

Люди з подібною спрямованістю можуть йти зовсім різними шляхами до досягнення цілей і використовуючи для цього свої особливі, прийоми і способи. Ця відмінність визначає і специфіку характеру особистості.

Риси характеру, володіючи визначеною силою, що спонукує, яскраво виявляються в ситуації вибору дій чи способів взаємодії. З такого погляду рису характеру можна розглядати як *ступінь виразності в індивіда мотивації досягнення, його потреби в досягненні успіху.* У залежності від цього для одних людей характерний вибір дій, що забезпечують успіх (прояв ініціативи, змагальної активності, прагнення до ризику і т. д.), у той час як для інших більш характерне прагнення простоуникнення невдач (відхилення від ризику і відповідальності, уникнення прояву активності, ініціативи і т. д.).

3. Основний принцип класифікації особистостей

В основу класифікації покладений *принцип активного пристосування особистості до навколишнього середовища.* При цьому поняття "середовище" розуміється в самому широкому сенсі цього слова, включаючи не тільки речі, природу, людей і людські взаємини, але також ідеї, духовні блага, естетичні, моральні і релігійні цінності і т. п. Послідовне застосування згаданого основного принципу до психології окремих людських індивідуумів приводить до встановлення двох найважливіших підрозділів: на *психічному рівні* - на три послідовно підвищуються рівня і *на психічному змісті* - на цілий ряд різних типів і їхніх різновидів.

Такий двоїстий розподіл прямо і цілком впливає зі згаданого вище основного принципу, цілком відповідаючи способам росту і духовного розвитку кожної окремої людської особистості. Пристосування людини до навколишнього середовища може бути більш-менш повним, глибоким і всебічним, причому ступінь і обсяг цього пристосування визначається з одного боку, *сприятливими чи несприятливими зовнішніми умовами,* а з іншого (і це найважливіше) - *тим природженим запасом фізичних і духовних сил, що у загальній сукупності зветься "ступеня обдарованості".*

У той час як мало обдаровані індивідууми звичайно цілком підкоряються впливам середовища, обмежуючи, у кращому випадку, чисто пасивним пристосуванням до його умов і вимог, натури багато обдаровані прагнуть, навпаки, активно впливати на навколишнє життя, пристосовуючи і переробляючи його згідно своїм запитам і прагненням; починаючи, подібно більш примітивним натурам, з наслідування і пасивного пристосування, вони потім, у міру свого духовного росту, перетворюються поступово у творців і перетворювачів життя.

Якщо розподіл по психічних рівнях виражає собою ступінь активності пристосування особистості до навколишнього середовища (чи, на більш високих

рівнях, ступінь пристосування Середовища до власних запитів і прагнень особистості), то не слід забувати і того, що саме це пристосування може йти різними шляхами в залежності від чисто якісних розходжень між окремими людськими індивідуумами. Розходження ці обумовлюються, насамперед, тим, що немає людей однакових, з однаково розвиненими психічними функціями чи здібностями.

Само собою зрозуміло, що в залежності від розходжень темпераменту і характеру вкрай різні будуть також і ті шляхи і способи, якими людина впливає на навколишню життя, прагнучи так чи інакше пристосуватися до неї; і от такі саме індивідуальні розходження в реакції індивідуума на навколишнє середовище і лежать в основі того, що називають розподілом особистостей по їх психічному змісті.

4. Риси характеру

Найбільш об'єктивні і незаперечні дані про характер людини дають не його паспортні дані, не риси зовнішнього вигляду, не його мимовільні дії, а свідоме поведження. Саме тому, не з можливих дій вибирає людина в тій чи іншій ситуації, оцінюється його характер. ***Характер людини досить багатогранний.*** Це видно вже в процесі діяльності: один робить усі швидко, інший повільно і ґрунтовно, ретельно обмірковує, діючи напевно, а третій відразу ж хапається за роботу, не подумавши, і тільки через якийсь період часу, не вирішивши проблему знаскоку, оглядається і координує свої дії з урахуванням обставин. Ці особливості, виділювані в поведженні людини, називають рисами, чи сторонами, характеру. Будь-яка риса є деяким стійким стереотипом поведження.

Однак риси характеру не можуть бути вирвані з типових ситуацій, у яких вони виявляються, у деяких ситуаціях навіть увічлива людина може бути грубою. ***Тому будь-яка риса характеру - це стійка форма поведження в зв'язку з конкретними, типовими для даного виду поведження ситуаціями.***

На думку Ю. М. Орлова, поряд із ситуаціями, у яких виявляється визначена риса людини, її істотною характеристикою є імовірність того, що даний вид поведження в даній ситуації відбудеться. Про яку-небудь рису можна говорити як про стійку характеристику людини, якщо імовірність її прояву у визначеній ситуації досить велика. Однак імовірність означає, що ця риса виявляється не завжди, у протилежному випадку мова б йшла просто про механічне поведження. Таке розуміння рис характеру дуже нагадує прояв звички людини: у визначених умовах діяти певним чином. Риса характеру містить у собі визначений спосіб мислення, розуміння. У здійсненні характерного учинку включені вольові механізми, задіяні почуття. Обумовлюючи поведження людини, риса характеру в поведженні і формується.

Формування рис характеру не може бути відірване від формування мотивів поведження. Мотиви поведження, реалізуючи в дії, закріплюючи в ньому, фіксуються в характері. Кожен діючий мотив, що здобуває стійкість, на думку С. Л. Рубінштейна, - це в потенції майбутня риса характеру в її походженні і розвитку, у мотивах риси характеру виступають уперше ще у виді тенденцій, дія приводить їх потім до стійких властивостей. Шлях до формування риси характеру лежить тому через формування належних мотивів поведження й організацію спрямованих на їхнє закріплення вчинків.

Найбільш загальні властивості характеру розташовуються полярно:

- сила - слабкість;
- твердість - м'якість;
- цілісність - суперечливість;
- широта - вузькість.

Якщо під силою характеру розуміють ту енергію, з яким людина переслідує поставлені цілі, її здатність жагуче захопитися і розвивати велику напругу сил при зустрічі з труднощами, уміння переборювати їх, то слабкість характеру зв'язують із проявом малодушності, нерішучості, "сором'язливості" у досягненнях цілей, нестійкості поглядів і т. д.

Твердість характеру означає тверду послідовність, завзятість у досягненні цілей, відстоюванні поглядів і т. д., у той час як м'якість характеру виявляється в гнучкому пристосуванні до умов, що змінюються, досягненні мети за рахунок деяких поступок, перебуванні розумних компромісів. Чи цілісність суперечливість характеру визначається ступенем сполучення ведучих і другорядних рис характеру. Якщо ведучі і другорядні гармоніюють, якщо відсутні протиріччя в прагненнях і інтересах, то такий характер називають цільним, якщо ж вони різко контрастують - те суперечливим.

При цьому єдність, багатогранність характеру не виключає того, що в різних ситуаціях у однієї й тієї людини виявляються різні і, навіть, протилежні властивості. Людина може бути одночасно і дуже ніжною і дуже вимогливою, м'якою, поступливою і одночасно твердою до непохитності. І єдність її характеру може не тільки зберігатися, незважаючи на це, але саме в цьому і виявляється.

Велике значення для характерологічних проявів має взаємовідношення інтелектуальних рис особистості. Глибина і гострота думки, незвичайність постановки питання і його рішення. Інтелектуальна ініціатива, впевненість і самостійність мислення - усе це складає оригінальність розуму як одну зі сторін характеру. Однак те, як людина використовує свої розумові здібності, буде істотно залежати від характеру. Нерідко зустрічаються люди, що мають високо

інтелектуальні дані, але не дають нічого коштовного саме в силу своїх характерологічних особливостей.

Реальні досягнення людини залежать не від одних абстрактно узятих розумових можливостей, а від специфічного сполучення його особливостей і характерологічних властивостей.

Однак більшість індивідуальних проявів, що утворюють характер людини, є комплексним і практично не піддаються класифікації по окремих властивостях і станам (так, наприклад, злопам'ятність, підозрілість, щедрість і ін.). У той же час окремі якості вольової (рішучість, самостійність і т. д.) і інтелектуальної (глибина розуму, критичність і т. д.) сфер можуть бути розглянуті як складові особливості характеру людини і використані для його аналізу. **Усі риси характеру мають між собою закономірну залежність.**

У самому загальному виді **риса характеру можна розділити на основні, ведучі, що задають загальну спрямованість розвитку** всього комплексу його проявів, **і другорядні, обумовлені основними.** Знання ведучих рис дозволяє відбити основну суть характеру, показати його основні прояви. Хоча всяка риса характеру відбиває один із проявів відносин людини до дійсності, це не означає, що усяке відношення буде рисою характеру. Лише деякі відносини в залежності від умов стають рисами характеру.

З усієї сукупності відносин особистості до навколишнього реальності варто виділити **характероутворюючі форми відносин** є вирішальне, першорядне і загальне життєве значення тих об'єктів, до яких відноситься людина. Ці відносини одночасно виступають підставою класифікації найважливіших рис характеру.

Характер людини виявляється в системі відносин:

- **У відношенні до інших людей** (при цьому можна виділити такі риси характеру, як товариськість - замкнутість, правдивість - облудність, тактовність - брутальність і т. д.)
- **У відношенні до справи** (відповідальність - несумлінність, працьовитість - лінощі і т. д.).
- **У відношенні до себе** (скромність - самозакоханість, самокритичність – самовпевненість і т. д.)
- **У відношенні до власності** (щедрість - жадібність, ощадливість - марнотратність. акуратність - неохайність і т. д.).

Слід зазначити визначену умовність даної класифікації і тісний взаємозв'язок, взаємопроникнення зазначених аспектів відносин.

Незважаючи на те, що зазначені відносини виступають найважливішими з погляду формування характеру, вони не одночасно і не відразу стають рисами

характеру. Існує відома послідовність у переході цих відносин у властивості характеру, і в цьому змісті не можна поставити в один ряд, допустимо, відношення до інших людей і відношення до власності, тому що сам зміст їхній виконує різну роль у реальному бутті людини.

Визначальну роль у формуванні характеру грає відношення людини до суспільства, до людей. Характер людини не може бути розкритий і зрозумілий поза колективом, без обліку його прихильностей у формі товариства, дружби, любові і т. д.

Взаємини людини з іншими людьми виступають визначальним у відношенні до діяльності, породжуючи підвищену активність, напругу, чи раціоналізаторство, навпроти, заспокоєність, безініціативність. Відношення до інших людей і до діяльності у свою чергу обумовлює відношення людини до власної особистості, до самого себе. Правильне, оцінне відношення до іншого людини, є основною умовою самооцінки.

Відношення до інших людей не тільки виступає важливою частиною характеру, але і складає основу формування свідомості особистості, обов'язково включаючи і відношення до себе як діяча, що залежить насамперед від самої форми діяльності. При зміні діяльності змінюється не тільки предмет, методи й операції цієї діяльності, відбувається разом з тим і перебудова відносини до себе як діяча.

5. Характер і темперамент

Характер нерідко порівнюють з темпераментом, а в деяких випадках і підмінюють ці поняття один одним. **У науці серед пануючих поглядів на взаємини характеру і темпераменту можна виділити чотири основних:**

- ототожнення характеру і темпераменту (Е. Кречмер, А. Ружицький);
- протиставлення характеру і темпераменту, підкреслення антагонізму між ними (П. Вікторов, В. Віреніус);
- визнання темпераменту елементом характеру, його ядром, незмінною частиною (С. Л. Рубінштейн, С. Городецький);
- визнання темпераменту природною основою характеру (Л. С. Виготський, Б. Г. Ананьєв).

Виходячи з матеріалістичного розуміння людських явищ, слід зазначити, що загальним для характеру і темпераменту, є залежність від фізіологічних особливостей людини. Формування характеру істотно залежить від властивостей темпераменту, більш тісно зв'язаного з властивостями нервової системи. Крім того, риси характеру виникають тоді, кодули темперамент уже досить розвинений. Характер розвивається на основі, на базі темпераменту. Однак **темперамент не визначає характер.** У людей з однаковими властивостями

темпераменту може бути зовсім різний характер. Особливості темпераменту можуть сприяти, або протидіяти формуванню тих чи інших рис характеру.

Властивості темпераменту можуть у якомусь ступені навіть заходити в суперечність з характером. У людини з характером, що сформувався, темперамент перестає бути самостійною формою прояву особистості, а стає його динамічною стороною, полягаючи у визначеній емоційній спрямованості властивостей характеру, визначеній швидкості протікання психічних процесів і проявів особистості, визначеній характеристиці виразних рухів і дій особистості. Тут же слід зазначити вплив, що робиться на формування характеру динамічним стереотипом, тобто системою умовних рефлексів, що утворюють у відповідь на стійко повторювану систему подразників.

На формування динамічних стереотипів у людини в різних повторюваних ситуаціях впливає його відношення до обстановки, у результаті чого можуть змінюватися збудження, гальмування, рухливість нервових процесів, а, отже, загальний функціональний стан нервової системи. Необхідно також відзначити роль в утворенні динамічних стереотипів також визначальну роль в утворенні динамічних стереотипів другої сигнальної системи, через яку здійснюють соціальні впливи.

Риси темпераменту і характеру органічно зв'язані і взаємодіють один з одним у цілісному єдиному вигляді людини, утворюючи нероздільний сплав - інтегральну характеристику її індивідуальності.

Незважаючи на те, що характер відносять до індивідуальних особливостей особистості, у структурі характеру можна виділити риси, загальні для визначеної групи людей. Навіть у самої оригінальної людини можна знайти якусь рису (наприклад, незвичайність, непередбачуваність поведінки), володіння якої дозволяє віднести його до групи людей з аналогічним поведінням.

У даному випадку потрібно говорити про **типові риси характеру**. **М.Д. Левітов вважає, що тип характеру - це конкретне вираження в індивідуальному характері рис, загальних для деякої групи людей.**

Характер не є вродженим, - він формується в житті і діяльності людини як представника визначеної групи, визначеного суспільства. Тому характер людини - це завжди продукт суспільства, чим і порозумівається подібність і розходження в характерах людей, що належать до різних груп.

В індивідуальному характері відбиваються різноманітні типові риси:

- національні,
- професійні,
- вікові.

Типові риси нерідко фіксуються повсякденною свідомістю в різних установках і стереотипах. Своєрідно переломлюючись, у національних особливостях виявляються типові риси, властивим дошкільникам, підліткам, людям похилого віку і т. д. неважко описати типовий характер лікаря, військового, у той же час кожен типовий характер має свої індивідуальні риси. Незважаючи на стійкість, тип характеру має визначену пластичність. Під впливом життєвих обставин і виховання, вимог суспільства тип характеру змінюється і розвивається.

6. Класифікація характерів

У цілому не може бути абсолютної чи універсальної класифікації характерів, їхнього розподілу на типи. Підстави для типізації, як правило вводяться чи дослідником, чи зацікавленою особою для того, щоб відповідно до наявної задачі поділити людей на групи по переважним якостям. Так подібні характери можуть спостерігатися в людей, що мають *домінуючі вольові чи емоційні якості*.

Відповідно поділяють характери на типи: вольовий (активний, цілеспрямований, діяльний); *емоційний* (діючий під впливом пориву, переживань); *розумовий* (оцінюючий усе з інтелектуальної точки зору).

К. Юнг запропонував класифікувати характери в залежності від приналежності до екстравертованого і інтравертованого типу.

1. Екстравертований тип. Характеризується спрямованістю особистості на навколишній світ, об'єкти якого подібно магніту, притягують до себе інтереси, життєву енергію суб'єкта, у відомому змісті веде до приниження особистісної значимості явищ його суб'єктивного світу. Йому властиві імпульсивність, ініціативність, гнучкість поведінки, товариськість.

2. Інтровертований тип. Для нього характерна фіксація інтересів особистості на явищах власного внутрішнього світу, яким вона додає вищу цінність, нетовариськість, замкнутість, схильність до самоаналізу, утруднена адаптація.

3. Сензитивний тип. Чутливий. Люди даного типу, як правило, вразливі, образливі, схильні підозрювати інших за будь-яких обставин.

4. Демонстративний тип. Люди даного типу схильні підпорядковувати собі інших, керувати, ставити себе на перший план.

5. Нестримний тип. Це дуже емоційні, нестримані у спілкуванні та вчинках люди. Вони відрізняються імпульсивністю та непослідовністю поведінки. Характер у значній мірі залежить від темпераменту. Критерієм характеру вважається вчинок людини у тій або іншій ситуації.

Особливості характеру необхідно враховувати у процесі навчання, виховання та у професійній діяльності, особливо там, де робота потребує спілкування.

Можлива також класифікація на *комфортний і самостійний; домінуючий і що підкоряється; нормативний і анархічний та інші типи.*

Рис характеру надзвичайно багато, кожна з рис має різний якісний ступінь виразності.

Надмірну виразність окремих рис характеру і їхніх сполучень, що представляє крайні варіанти норми, називають акцентуацією характеру. Практична акцентуація - це гранична величина, крайній варіант прояву норми. Акцентуації характеру властива підвищена уразливість лише до визначеного роду психотравматичним впливам, адресованим до так названого "місцеві найменшого опору" даного типу характеру при збереженні стійкості до інших. Це слабка ланка в характері людини виявляється тільки в ситуаціях, що пред'являють підвищені вимоги до функціонування саме цієї ланки, у всіх інших ситуаціях, що не торкаються уразливих крапок характеру, індивід поводить без зривів не доставляючи неприємностей ні навколишнім, ні собі.

У залежності від ступеня виразності розрізняють явні і сховані (латентні) акцентуації характеру. Явні, чи виражені, акцентуації відносять до крайньої границі норми і відрізняються постійними рисами визначеного типу характеру. Схована акцентуація являє собою звичайний варіант норми, виражений чи слабо не виражений зовсім. Такі акцентуації можуть виявлятися зненацька під впливом ситуацій і травм, що представляють вимоги до місця найменшого опору, у той час як психогенні фактори іншого роду, навіть важкі, не тільки не викликають психічних розладів, але можуть навіть не виявити типу характеру. Обидва типи акцентуації можуть переходити друг у друга під впливом різних факторів, серед яких важливу роль грають особливості сімейного виховання, соціального оточення, професійної діяльності і т. д.

Отже, у психології поняття ***характер (від грец. charakter - "печатка", "карбування")***, означає сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, що складаються і виявляються в діяльності і спілкуванні, обумовлюючи типові для неї способи поведінки.

Характер – це якість особистості, що узагальнює найбільш виражені, тісно взаємозалежні і тому що чітко виявляються в різних видах діяльності властивості особистості. Характер - "каркас" і підструктура особистості, накладена на її основні підструктури.

У характері, що сформувався, ***ведучим компонентом є система переконання.*** Переконаність визначає довгострокову спрямованість поведінки

людини, його непохитність у досягненні поставлених цілей, впевненість у справедливості і важливості справи, що він виконує.

Особливості характеру тісно зв'язані з інтересами людини при тій умові, що ці інтереси стійкі і глибокі. Поверховість і нестійкість інтересів нерідко сполучені з великою копіювальністю, з недоліком самостійності і цілісності, особистості людини. І, навпаки, глибина і змістовність інтересів свідчать про цілеспрямованість, наполегливість особистості. Подібність інтересів не припускає аналогічних особливостей характеру. Так, серед раціоналізаторів можна знайти людей веселих і смутних, скромних і нав'язливих, егоїстів і альтруїстів.

Характер нерідко порівнюють з темпераментом, а в деяких випадках і підмінюють ці поняття один одним. У цілому не може бути абсолютної чи універсальної класифікації характерів, розподілу їхній на типи. Підстави для типізації, як правило вводяться чи дослідником зацікавленою особою для того, щоб відповідно до наявної задачі роздягнути людей на групи по переважним якостях. Так подібні характери можуть спостерігатися в людей що мають домінуючі вольові чи емоційні якості. Відповідно поділяють характери на типи: вольовий (активний, цілеспрямований, діяльний); емоційний (діючий під впливом пориву, переживань); розумовий (оцінюючий усі з погляду розумності).

К. Юнг запропонував класифікувати характери в залежності від приналежності до екстравертованому і інтравертованому типу.

Характер не є застиглим утворенням, він формується на всьому життєвому шляху людини. Анатоми-фізіологічні задатки не визначає абсолютно розвиток того чи іншого характеру. Визнання ж залежності характеру від таких факторів, як зовнішній вигляд, конституція тіла, дата народження, ім'я і т. п., веде до визнання неможливості скільки-небудь істотно змінювати і виховувати характер. Однак уся практика виховання спростовує тезу про сталість характеру, подібні випадки можливі лише у випадку патології особистості.

Характер, незважаючи на свою багатогранність, лише одна зі сторін, але не вся особистість. Людина здатна піднятися над своїм характером, здатний змінити його, тому, року говорять про прогнозування поведінки, не забувають, що воно має визначену імовірність і не може бути абсолютним. Особистість може кинути виклик обставинам і стати іншою (якщо, звичайно, вона не ховає своє безсилля за фразою "Такий вже у мене характер").

7. Типологія характеру Р. Хейманса–Р. ЛеСенна

Існують і інші психологічні класифікації характеру Так, наприклад, нідерландські психологи Р.Хейманс, Е.Вірсма і Р.ЛеСенн, які обстежили за допомогою опитувальника більше двох тисяч дітей, в основу своєї власної типології поклали три психологічні характеристики, звані основними

елементами характеру. *Активність – пасивність* характеризує прояви діяльності у всіх сферах життя (на роботі, в школі, удома, під час дозвілля), а також манеру виконувати завдання негайно або відкладати їх виконання.

Таблиця 3

Типологія характеру за Р. Хеймансом-Р. ЛеСенном

Назва типу	Коротка характеристика
1. Е+А-П Нервовий	Раб теперішнього часу, нестійкий, схильний до підозрливості, але легко примиряється. Постійно у пошуках нових і сильних відчуттів. Йому потрібно багато різноманітних друзів, тому сімейного кола звичайно буває недостатньо. Чутливий, але його емоції швидкоплинні. Мало зважає на об'єктивну картину світу, легко підпорядковуючи її хвилиним настроям. Погано переносить монотонну працю, і в роботі не потрібно побоюватися ним керувати.
2. Е+А-В Сентиментальний	Теж чутливий, але, на відміну від нервового, довго пам'ятає і береже свої почуття. Любить самотність, має не дуже багато друзів. Глибоко переживає все те, що йому говорять, що з ним відбувається. Рідко живе теперішнім часом, добре пам'ятає минуле, будує плани на майбутнє. Тверезо оцінює обстановку. Не любить змін. Слід поводитися з ним обережно, підкреслювати пошану до його особистості.
3. Е+А+П Бурхливий	Має характер великої сили, відзначається відвагою. Захоплюється, схильний до анархії. Відвертий, але мінливий. Довірливий, любить все прикрашати. Охоче бере участь у загальній справі, здатний запалитись ідеєю колективу, але за ним потрібно наглядати, тому що він так само швидко остигає. Може справитися з роботою, яка повинна бути виконана без зволікання, але слід пам'ятати про те, що його висока життєздатність поєднується з високою здатністю відволікатись.
4. Е+А+В Пристрасний	Людина однієї ідеї, що віддається її реалізації зі всією пристрасністю. Любить порядок, рідко змінює свої переконання, може всі життєві устремління і здібності поставити на службу своєму прагненню. Якщо така людина стає лідером у групі, то справляється з цим

	цілком успішно до тих пір, поки не зіткнеться з сильною позицією іншого лідера такого ж характеру.
5. Е-А+П Сангвінік	Практичний, поступливий і оптимістичний тип, легко адаптується і добре перебудовується. Він мало збудливий, сміливий, спокійний. Відповідальний і ґрунтовний. Слабкі місця – невисока чутливість до стану інших людей, здатність легко відгороджуватися від чужих проблем, що може справляти на близьких враження байдужості.
6. Е-А+У Флегматик	Холодний і спокійний, віддає перевагу самотності, неговіркий і звичайно зводить бесіду до розмови про головне. Методичний, вірний своєму колу. Емоційний вплив на флегматика марний – переконати його можна тільки доказами. Повільний, надійний розум флегматика, його спокій і врівноваженість виключно цінні на стадії розробки будь-яких проектів.
7. Е-А-П Аморфний	Дуже інертний, ніколи не робить більше того, що потрібно зараз. Розум його не витіюватий, він охоче відкладає на завтра все, що можна робити не відразу. Пунктуальність відсутня, він не честолюбний і прив'язаний до окремих епізодів свого життя. Подібно до апатичного типу, що розглядається нижче, аморфний нечасто зустрічається в реальному житті і є швидше теоретичним конструктом.
8. Е-А-В Апатичний	Теж байдужий до того, що робить і як живе. Здатний справлятися з повсякденною роботою, але не честолюбний, не прагне якимось змінити свою долю. Він одержує задоволення від самотності, але це бідна самотність, не заповнена ні планами, ні переживаннями, ні якимось іншим духовним змістом. Звичайно цілком байдужий до інших.

Отже, характер звичайно містить вказівку на те, що властиво людині більш, ніж іншим, і в деяких ситуаціях частіше, ніж в інших. Тобто він визначає як би міру нерівномірності, нестійкості особистості в різних умовах, ділянки її переваг і зони найбільшої уразливості.

Лекція 5. ДИФЕРЕНЦІАЛЬНО - ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗДІБНОСТЕЙ ТА ІНТЕЛЕКТУ

Практично всі основні галузі сучасної фундаментальної психології виникли в кінці ХІХ століття: експериментальна психологія пізнавальних процесів – в роботах Г. Фехнера, Г. Гельмгольца, І. Мюллера, диференціальна психологія – в роботах Ф. Гальтона, Д. Кеттелла, соціальна психологія – у працях Е. Дюркгейма, В. Вундта та ін. Не була винятком і психологія здібностей. Можна сказати, що диференціальна психологія здібностей і психодіагностика – близнята, а їхній батько – Френсіс Гальтон, який, до речі, й запропонував метод близнюків у психогенетичних дослідженнях. Оскільки будь-яка наука містить у собі залишки ірраціоналізму, то і психологія здібностей потребує початкового авторитету, «батька-основоположника».

На цю роль має право претендувати англійський вчений **Френсіс Гальтон** (1822–1911). Саме він став основоположником емпіричного підходу до розв’язання проблеми здібностей, обдарованості, таланту, запропонував основні методи і методики, якими дослідники користуються і до цього дня, але головне – у його роботах викристалізувалися основні задачі диференціальної психології, психодіагностики і психології розвитку, які і до цього дня розв’язуються дослідниками.

Сам Френсіс Гальтон міг з повним правом претендувати на титул генія. Широта наукових інтересів Гальтона і його здібності були надзвичайні. Отримавши медичну і біологічну освіту, він спочатку зайнявся географією і метеорологією. Популярність йому принесло відкриття антициклону. Пізніше він зайнявся криміналістикою і зробив внесок у дактилоскопію.

З початку 60-х років позаминулого століття він захопився ідеєю спадковості таланту (не без впливу праці свого двоюрідного брата Чарльза Дарвіна “Походження видів ...”).

Гальтон винайшов анкету як метод дослідження і провів анкетування більше 300 представників англійської інтелектуальної еліти. Він вважав, що талант є спадковою рисою і виявляється у ряді поколінь і що, отже, соціальна еліта формується на основі успадкованого таланту.

Водночас вчений винайшов масу психодіагностичних методик і приладів: свисток Гальтона для вимірювання звуковисотної чутливості, лінійку Гальтона для вимірювання окоміру, метод вільних асоціацій, метод близнюків і т. д. Він вперше досліджував особистісні властивості людини науки.

Гальтон намагався пояснити впливом спадковості індивідуальні відмінності між людьми, і не випадково його роботи послужили відправним

пунктом розвитку диференціальної психології. Два чинники – спадковість і середовище – впливають на розвиток людини. І, щоб виявити відносний вплив спадковості і середовища протягом життя, він 1876 року запропонував використати методу порівняння випробуваних-близнюків, які вирости в однакових і різних соціальних серед. Фахівці в галузі експериментальної психосемантики визнають пріоритет Гальтона в дослідженнях буденних уявлень про особистісні властивості людей. Він припустив, що найосновніші індивідуальні відмінності – “базові вимірювання” – фіксуються в мові, і аналіз повсякденної мови може дати інформацію про найбільш значущі психологічні особливості людей.

Для обробки експериментальних результатів Гальтону знадобилися нові статистичні методи, і спільно зі своїм кузеном Чарльзом Пірсоном, відомим математиком, він розробив основи кореляційного аналізу, який дозволяє зробити висновок про величину, а також закономірності або випадковості зв'язку між двома різними параметрами індивідуальності (наприклад, інтелектом і зростом), виміряними у групи людей, які вирости в однакових і різних соціальних середовищах (розлучені близнята). овищах (розлучені близнята).

Урешті-решт Гальтон дійшов висновку, що необхідна штучна підтримка інтелектуального потенціалу в людському співтоваристві, і став основоположником *евгеніки*.

У 1883 році вийшла чергова праця Гальтона “Дослідження людських здібностей і їх розвиток”. Вважаючи, що з часів афінської цивілізації людство вироджується, він запропонував замінити природний відбір на штучний. Піклувавшись про розвиток створеної ним науки, Гальтон у 1904 році подарував університетському коледжу лабораторію (очолив її Ч. Пірсон).

Гальтон дійшов висновку, що вимірювання в психології можливе тільки на основі зіставлення розкиду значень вимірюваних змінних, оскільки в “психологічної лінійки” немає ні абсолютної одиниці вимірювання, ні нуля. Він сформулював гіпотезу про зв'язок інтенсивності психічної властивості з імовірністю її вияву і тим самим заклав основи психометрики. Встановивши, що зріст синів залежить від зросту батька, але тісніше групується біля середини розподілу, він вирішив виразити цей зв'язок графічно і виявив лінію регресії. Власне, Чарльз Пірсон тільки створив апарат математичної теорії кореляції і регресійного аналізу. Ідея ж цілком належить Гальтону.

Задатки здібностей – деякі генетично детерміновані анатоמו-фізіологічні особливості мозку і нервової системи, що є індивідуально-природною передумовою складного процесу формування і розвитку здібностей. Задатки здібностей як одна з умов формування здібностей не зумовлюють розвитку здібностей. Задатки здібностей багатозначні, тобто на їх основі можуть бути

сформовані різні здібності. Як задатки загальних і спеціальних здібностей можуть виступати:

1) типологічні властивості нервової системи (в першу чергу парціальні властивості, що характеризують роботу різних аналізаторів, різних ділянок кори великих півкуль), від яких залежить швидкість утворення тимчасових нервових зв'язків, їх міцність, легкість диференціювань, сила зосередженої уваги, розумова працездатність і т. д.;

2) індивідуальні особливості будови аналізаторів, окремих ділянок кори головного мозку і т. п.

Здібності – індивідуально-психологічні особливості, які визначають успішність виконання діяльності або ряду діяльностей, що не зводяться до знань, умінь і навичок, але зумовлюють легкість і швидкість навчання новим способам і прийомам діяльності .

Проблеми здібностей – їхня природа, походження, вияв, формування та ін. – мають давню історію вивчення і далекі поки що від остаточного вирішення. У сучасній психології здібностей можна виділити такі предметні галузі :

- 1) психогенетика здібностей;
- 2) психофізіологія здібностей;
- 3) загальна психологія здібностей;
- 4) диференціальна психологія здібностей і психодіагностика здібностей;
- 5) здібності і діяльність, розвиток здібностей,
- 6) соціальна психологія здібностей;
- 7) “повсякденна психологія” здібностей (“імпліцитні теорії”).

«Здібність» – одне з найзагальніших психологічних понять. У вітчизняній психології багато авторів давало їй розгорнені визначення. Зокрема, С.Л. Рубінштейн розумів під здібностями “...складне синтетичне утворення, що включає цілий ряд даних, без яких людина не була б здатна до якої-небудь конкретної діяльності, і властивостей, які лише в процесі певним чином організованої діяльності виробляються”. Аналогічні за змістом висловлювання можна знайти і в інших авторів.

Б.М. Теплов розділяв здібності і задатки – вроджені, фізіологічні особливості людини, які служать основою розвитку здібностей. Проте дані сучасних психогенетичних досліджень свідчать, що здібності, які вимірюються тестами, мають більший коефіцієнт спадкової детермінації, ніж їхні передбачувані психофізіологічні задатки – властивості нервової системи.

Не вироблено поки і єдиної типології здібностей; для їхньої класифікації найчастіше використовується декілька критеріїв. За критерієм виду психічних **функціональних систем** здібності поділяють на сенсомоторні, перцептивні, атенційні, мнемічні, імажитивні, розумові, комунікативні; за критерієм

основного *виду діяльності* – на наукові (математичні, лінгвістичні та ін.); творчі (музичні, літературні, художні); інженерні і т. д. Окрім того, розрізняють *загальні і спеціальні* здібності. Загальні здібності пов'язані з умовами провідних форм людської діяльності, а спеціальні – з окремими діяльностями. Серед загальних здібностей більшість дослідників виділяє загальний інтелект, креативність (загальну здібність до творчості) і, рідше, наукованість.

Б.М. Теплов виділив *три ознаки здібностей*, що і лягли в основу визначення, яке найчастіше використовуване фахівцями:

1) здібності – це індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої;

2) тільки ті особливості, які мають відношення до успішності виконання діяльності або декількох діяльностей;

3) здібності не можна зводити до знань, умінь і навичок, які вже вироблені в людини, хоча й зумовлюють легкість і швидкість їх набування

Отже, галузь психології здібностей – це розділ психології індивідуальних відмінностей (диференціальної психології).

Розрізняючи спеціальні і загальні здібності, Д.Н. Завалішина услід за Б.М. Тепловим пов'язує загальні здібності з більш загальними умовами провідних форм людської діяльності, а спеціальні – з окремими видами діяльності. Тим самим знов проводиться лінія «*діяльнісної редуції*» (*редукція – процес або дія, що означає зменшення, спрощення чогось*): здібності структуруються не за видами психічних функціональних систем, а за видами діяльності.

Розумніше було б припустити, що здібності пов'язані з якимись загальними сторонами функціонування психіки, які виявляються не в конкретних діяльностях або групах діяльностей, а в загальних формах зовнішньої активності (поведінки) людини.

Услід за Б.Ф. Ломовим, який виділяє три функції психіки: комунікативну, регуляторну і пізнавальну, можна було б говорити про *комунікативні, регуляторні і пізнавальні здібності*.

Основні концепції здібностей безпосередньо пов'язані з методами їхньої діагностики. *Факторно-аналітичні концепції* загальних здібностей базуються на статистичній обробці результатів масового тестування учнів і представників різних професій. Сьогодні в переважній більшості емпіричних досліджень виявляються загальні здібності, від рівня розвитку яких залежить успішність виконання широкого спектра діяльності. Набула популярності теорія інтелектуального порогу (Перкінс, Термен), відповідно до якої для успішного оволодіння кожною діяльністю необхідний певний рівень інтелекту; подальший

успіх у роботі зумовлюється не інтелектом, а іншими індивідуально-психологічними особливостями.

Результати психогенетичних досліджень свідчать про високий рівень успадкування загального інтелекту і деяких спеціальних здібностей, зокрема, математичних. Тим часом креативність, вірогідно, у більшій мірі залежить від впливу соціального мікросередовища. Існують теорії, що спираються на середовищний підхід до розвитку здібностей (теорія “інтелектуального клімату” сім’ї О. Зайонца). Високий рівень розвитку загальних або спеціальних здібностей характеризується як *загальна або спеціальна обдарованість*. Лонгітюдні дослідження (Каліфорнійський лонгітюд та ін.) показали, що на основі ранньої діагностики загальних розумових здібностей можна дати імовірнісний прогноз успішності соціальної і професійної кар’єри особистості.

Дослідження здібностей і розробка методик їх діагностики і розвитку мають найважливіше значення для індивідуалізації навчання і виховання дітей, професійної орієнтації і профдобору, прогнозування і психологічної підтримки розвитку особистості.

Задатки і здібності тісно пов’язані з такою широкою і, на наш погляд, доволі нечіткою категорією, як *обдарованість*. **Загальна обдарованість** – рівень розвитку загальних здібностей, що визначає діапазон діяльностей, в яких людина може досягти великих успіхів. Але якщо розглядати це поняття тільки у кількісному контексті, то втрачається якісна, змістовна сутність обдарованості як психічної реальності. Загальна обдарованість є основою розвитку спеціальних здібностей, але сама є незалежним від них чинником.

Припущення про існування загальної обдарованості висунув у середині ХІХ століття англійський психолог Ф. Гальтон. У 1929 р. Ч. Спірмен запропонував двофакторну теорію інтелекту, яка пояснювала високі кореляції різнорідних тестів загальним чинником розумової енергії. Безліч спеціальних чинників визначає успішність виконання конкретного тесту. Протягом тривалого часу йшла дискусія *прихильників множинності первинних здібностей* (Е. Торндайк, Л. Терстоун) і *прихильників «загального фактора»* (Г. Айзенк, С. Берт та ін.). Сьогодні визнається наявність як загальної обдарованості, так і її внутрішньої структури. Завдяки дослідженням Гілфорда, Торренса, Богоявленської та інших авторів у психології закріпилося уявлення про два види *загальної обдарованості: інтелектуальної обдарованості та творчої обдарованості (креативності)*.

Водночас у наукових джерелах досі спостерігаємо неоднозначне тлумачення феномену **обдарованості**:

1. Якісно своєрідне *поєднання здібностей*, що забезпечує успішність виконання діяльності. Спільна дія здібностей, що представляють певну

структуру, дозволяє компенсувати недостатність окремих здібностей за рахунок переважаючого розвитку інших.

2. *Загальні здібності* або загальні моменти здібностей, що зумовлюють широту можливостей людини, рівень і своєрідність її діяльності.

3. *Розумовий потенціал, або інтелект*; цілісна індивідуальна характеристика пізнавальних можливостей і здібностей до навчання.

4. *Сукупність задатків*, природних даних, характеристика ступеня вираженості і своєрідності природних передумов здібностей.

5. *Талановитість*; наявність внутрішніх умов для видатних досягнень у діяльності.

М.А. Холодна окремо виділяє *інтелектуальну обдарованість*, яку пов'язує з креативністю і трактує як «... рівень розвитку і тип організації індивідуального ментального досвіду, які забезпечують можливість творчої інтелектуальної діяльності, тобто діяльності, пов'язаної із створенням суб'єктивно і об'єктивно нових ідей, використанням інноваційних підходів до розв'язання проблем, відкритістю суперечливим аспектам ситуації і т. д.»

Ще суперечливіша й неоднозначна ситуація з розумінням сутності **інтелекту як психічної реальності** й виділенням її формальних та змістовних характеристик, виробленням єдиного методологічного підходу, розмежуванням таких понять, як «здібності», «інтелектуальні здібності», «інтелект», «мислення». Короткий понятійний аналіз даного феномену свідчить про неоднозначність і суперечливість тлумачення інтелекту різними авторами і психологічними напрямками та школами.

М.А. Холодна в контексті розробленої нею *концепції інтелекту як ментального досвіду* дає таке визначення: «**Інтелект** – форма організації індивідуального ментального досвіду у вигляді наявних ментальних структур, породжуваного ними ментального простору відображення і ментальних репрезентацій дійсності, що будуються в рамках цього простору».

Крім загального інтелекту, М.А. Холодна окремо виділяє *інтелектуальні здібності та інтелектуальні стилі* (не плутати із когнітивними стилями).

Інтелектуальні здібності – властивості інтелекту, що характеризують успішність інтелектуальної діяльності в тих або інших конкретних ситуаціях з погляду правильності і швидкості переробки інформації в умовах розв'язання задач, оригінальності і різноманітності ідей, глибини і темпу наочності, вираженості індивідуалізованих способів пізнання.

Інтелектуальні стилі – індивідуально-своєрідні способи постановки і вирішення проблем (не плутати із когнітивними стилями).

В.М. Дружинін у своїй фундаментальній праці «Психологія загальних здібностей» проаналізував теоретичні та експериментальні основи психології не

тільки загальних і спеціальних здібностей, а й інтелекту, наукованості, креативності. Вчений, аналізуючи тестологічні та експериментальні теорії інтелекту, дає цілий ряд визначень цьому складному психічному утворенню, які висвітлюють різні аспекти і підходи до феноменології інтелекту у світовій психології. Розглянемо ці визначення.

Інтелект (від лат. *intellectus* – розуміння і пізнання): 1) загальна здібність до пізнання і вирішення проблем, що визначає успішність будь-якої діяльності й лежить в основі інших здібностей; 2) система всіх пізнавальних здібностей індивіда: відчуття, сприйняття, пам'яті, мислення, уяви; 3) здібність до вирішення проблем без проб і помилок «в умі». *Поняття інтелект як загальна розумова здатність застосовується як узагальнення поведінкових характеристик, пов'язаних з успішною адаптацією до нових життєвих завдань.*

Загальний інтелект (*general*) (чинник загальної розумової енергії, генеральний чинник, генеральний інтелект) – розумова здібність, що впливає на виконання будь-якої діяльності, виявляється в якості, швидкості й точності рішення розумових задач, в темпі й успішності навчання, продуктивності професійної діяльності й рівні соціальної адаптованості. **Концепція загального інтелекту запропонована Ч. Спірменом.**

Соціальний інтелект (*social*) – здібність, що визначає успішність оцінки прогнозування і розуміння поведінки людей. **Термін запропонований Дж. Гілфордом. Г. Айзенк** дав інше трактування цьому терміну. Він розуміє соціальний інтелект як результат розвитку загального інтелекту під впливом зовнішніх соціокультурних умов. У науковій літературі частіше використовується визначення Гілфорда.

Інтелект кристалізований (*crystallized*), або «зв'язаний інтелект» – інтелектуальна здатність, залежна від придбаного досвіду, зводиться до системи інтелектуальних навичок, входить до складу загального інтелекту. **Термін запропонований Р.Б. Кеттеллом.**

Інтелект поточний, «вільний», «флюїдний» (*fluid*) – вроджена інтелектуальна здатність, що детермінує успішність пристосування до нових ситуацій, оволодіння новими знаннями, гнучкість і швидкість мислення. Входить до складу загального інтелекту. **Термін запропонований Кеттеллом.** Рівень знижується в процесі старіння.

Отже, на основі вищевикладеного, ми можемо стисло узагальнити підходи до розуміння сутності **інтелекту** як психічної реальності:

1) загальна здібність до пізнання і вирішення проблем, яка визначає успішність будь-якої діяльності та лежить в основі інших здібностей;

2) система всіх пізнавальних властивостей індивіда: відчуття, сприймання, пам'яті, уяви, мислення, уявлення;

3) здібність до розв'язання проблем без спроб і помилок («в умі»). Поняття *інтелект* як загальна розумова здібність застосовується як узагальнення поведінкових характеристик, пов'язаних з успішною адаптацією до нових життєвих задач;

4) інтегральна функція психіки, яка об'єднує когнітивну, сенсомоторну, афективну та мовно-смыслову сфери суб'єкта в єдину цілісну систему.

Основним критерієм виділення інтелекту як самостійної реальності є його функція в регуляції поведінки. Коли говорять про інтелект як про певну здібність, то передусім спираються на його пристосувальне значення для людини і вищих тварин. Інтелект, як вважав В. Штерн, є *деяка загальна здатність пристосування до нових життєвих умов*. Пристосувальний акт (за Штерном) – це рішення життєвої задачі, здійсненої за допомогою дії з уявним («ментальним») еквівалентом об'єкта, за допомогою «дій в умі» (або ж, за Я.А. Пономарьовим, «у внутрішньому плані дії»). Завдяки цьому *розв'язання деякої проблеми суб'єкт здійснює тут і тепер без зовнішніх поведінкових спроб, правильно й одноразово: спроби, перевірка гіпотез здійснюються у «внутрішньому плані дії».*

Згідно з Л. Полані, інтелект належить до одного із способів здобування знань. Але, на погляд більшості інших авторів, здобування знань (асиміляція, за Ж. Піаже) виступає лише побічною стороною процесу застосування знань при вирішенні життєвої задачі. Важливо, щоб задача була дійсно новою або, принаймні, мала компонент новизни. З проблемою інтелектуальної поведінки тісно пов'язана проблема «трансферу» – перенесення «знань–операцій» з однієї ситуації на іншу (нову).

Але в цілому розвинутий інтелект, за Ж. Піаже, виявляється в універсальній адаптивності, в досягненні «рівноваги» індивіда з середовищем .

Будь-який інтелектуальний акт припускає активність суб'єкта і наявність саморегуляції при його виконанні. На думку М.К. Акімової, **основною інтелекту є саме розумова активність**, тоді як саморегуляція лише забезпечує необхідний для вирішення задачі рівень активності. Таке бачення поділяє Е.А. Голубева, вважаючи, що активність і саморегуляція є базовими факторами інтелектуальної продуктивності, й додає до них ще й працездатність.

Інтелектуальна поведінка зводиться до прийняття правил гри, які системі, що володіє психікою, нав'язує середовище. Критерієм інтелектуальної поведінки є не перетворення середовища, а відкриття можливостей середовища для адаптивних дій індивіда в ній. Принаймні, перетворення середовища (творчий акт) лише супроводжує доцільну діяльність людини, а його результат (творчий продукт) є «побічним продуктом діяльності», за термінологією Пономарьова, який усвідомлюється або не усвідомлюється суб'єктом.

Дж. Томпсон також вважає, що інтелект є лише абстрактним поняттям, яке спрощує і підсумовує ряд поведінкових характеристик.

Оскільки інтелект як реальність існував до психологів, як і хімічні сполуки – до хіміків, остільки важливо знати його «буденні» характеристики. Р. Стернберг вперше зробив спробу дати визначення поняттю «інтелект» на рівні опису повсякденної поведінки. Як метод він обрав факторний аналіз суджень (думок) експертів. У кінцевому результаті виділилися три форми інтелектуальної поведінки: 1) вербальний інтелект (запас слів, ерудиція, вміння розуміти прочитане), 2) здатність вирішувати проблеми, 3) практичний інтелект (уміння добиватися поставлених цілей і т. п.).

Услід за Р. Стернбергом Марина Олександрівна Холодна виділяє мінімум базових *властивостей інтелекту*:

1) властивості рівнів, що характеризують досягнутий рівень розвитку окремих пізнавальних функцій (як вербальних, так і невербальних), і презентації дійсності, що лежать в основі психічних процесів (сенсорна відмінність, оперативна і довготривала пам'ять, об'єм і розподіл уваги, обізнаність у певній змістовній сфері тощо);

2) комбінаторні властивості, що характеризуються здібністю до виявлення і формування різного роду зв'язків і відносин; в широкому сенсі слова – здатність комбінувати в різних поєднаннях (просторово-часових, причинно-наслідкових, категоріально-змістовних) компоненти досвіду;

3) процесуальні властивості, що характеризують операціональний склад, прийоми і відображення інтелектуальної діяльності аж до рівня елементарних інформаційних процесів;

4) регуляторні властивості, що характеризують забезпечувані інтелектом ефекти координації, управління і контролю психічної активності.

Проте можна довго блукати потемки субстанційних визначень інтелекту. На допомогу в скрутних випадках такого роду приходять вимірювальний підхід. Інтелект можна визначити через процедуру його вимірювання як здатність вирішувати певним чином сконструйовані тестові задачі.

З погляду сучасних уявлень про інтелект не всі завдання можуть бути хоч якось з ним співвіднесені. Але ідея універсальності інтелекту як здатності (здібності), що впливає на успішність розв'язання будь-яких задач, отримала підкріплення в моделях інтелекту.

Нам уже відомо, що психологія інтелекту є складовою частиною диференціальної психології. Отже, центральними питаннями, на які повинні відповідати теорії інтелекту, такі:

1. Які причини індивідуальних відмінностей?
2. Яким методом можна виявити ці відмінності?

Причинами індивідуальних відмінностей в інтелектуальній продуктивності можуть бути середовище (культура) або нейрофізіологічні особливості, які визначаються спадковістю.

Методом виявлення цих відмінностей може стати зовнішня експертна оцінка поведінки, що спирається на здоровий глузд. Крім того, індивідуальні відмінності в рівні розвитку інтелекту ми можемо виявити за допомогою об'єктивних методів: систематичного спостереження або вимірювання (застосування тестів).

В останні десятиріччя в психології пізнання все активніше став виявлятися інтерес до індивідуальної специфіки інтелектуальної діяльності, яка в загальному вигляді була позначена терміном «пізнавальні стилі».

Поняття «**пізнавальний стиль**» акцентувало увагу дослідників на індивідуальних відмінностях у способах вивчення дійсності. Вельми характерно, що спочатку індивідуальні відмінності в наданні переваги певним способам інтелектуальної діяльності (стилю) принципово протиставлялися індивідуальним відмінностям в успішності інтелектуальної діяльності (здібностям).

Уперше критерії відмінності стилів від здібностей були сформульовані Г. Уїткіним, які потім протягом декількох десятиріч беззастережно були прийняті більшістю дослідників.

Дослідження пізнавальних стилів пішло у різних напрямках, тому зараз можна констатувати наявність чотирьох типів стильових властивостей інтелекту, таких як: *стилі кодування інформації, когнітивні стилі, інтелектуальні стилі та епістемологічні стилі.*

Стилі кодування інформації – це індивідуально-своєрідні способи представлення інформації залежно від домінування певної модальності досвіду (слухової, зорової, кінестетичної, почуттєво-емоційної тощо).

Когнітивні стилі – це індивідуально-своєрідні способи переробки інформації про актуальну ситуацію (способи її сприйняття, аналізу, категоризації, оцінювання і т. д.). В зарубіжній і вітчизняній літературі можна зустріти описи від 15 до 20 різних когнітивних стилів, які, як я вже зазначав, ми розглянемо у наступній лекції.

Інтелектуальні стилі – це індивідуально-своєрідні способи постановки і рішення проблем. Р. Стернберг проаналізував три інтелектуальні стилі, які виявляються у виборі професійної діяльності і відповідно в наданні переваги способам вирішення професійних проблем.

Законодавчий стиль. Його представники в своїй інтелектуальній роботі ігнорують типові для більшості людей норми і правила. Навіть свої власні принципи, що стосуються підходу до проблеми, вони готові у будь-який момент

змінити залежно від вимог самої проблеми. Їх не цікавлять деталі. Вони відчують себе комфортно тільки тоді, коли мають нагоду працювати усередині своєї власної системи ідей і можуть самі розробляти новий підхід до проблеми. Віддають перевагу таким професіям, як вчений, університетський професор, письменник, артист, архітектор, підприємець.

Виконавчий стиль. Люди цього типу керуються загальноприйнятими нормами, схильні діяти за правилами, вважають за краще вирішувати наперед сформульовані, чітко поставлені проблеми з використанням вже відомих засобів. Вибирають професію адвоката, полісмена, військового, бухгалтера, менеджера.

Оцінний стиль. Люди цього типу мають деякий мінімум своїх власних правил, у правильність яких вони щиро вірять. Вони орієнтовані на роботу з готовими системами, які, на їх думку, можна і потрібно “приводити в порядок” (наприклад, ставити правильний діагноз і здійснювати необхідні дії). В цілому схильні аналізувати, критикувати, оцінювати й удосконалювати проблеми. Професіонально самовизначаються, як правило, як літературний критик, психотерапевт, розробник освітніх програм, консультант, політик, суддя.

Епістемологічні стилі – це індивідуально-своєрідні способи пізнавального ставлення людини до дійсності, що виявляються в особливостях індивідуальної «картини світу». Дж. Ройс виділяє три епістемологічні стилі: емпіричний, раціоналістичний і метафоричний.

Емпіричний стиль – це пізнавальний стиль, при якому особистість будує свій пізнавальний контакт із світом на основі даних безпосереднього сприйняття і предметно-практичного досвіду. Люди цього типу схильні підтверджувати істинність своїх думок посиленням на факти, ретельність вимірювань, надійність і повторюваність спостережень.

Раціоналістичний стиль – це пізнавальний стиль особистості, чий погляд на дійсність визначається широкими понятійними схемами, категоріями і «теоріями». Адекватність індивідуальних думок оцінюється на основі логічних висновків з використанням усього комплексу розумових операцій. Основний критерій надійності пізнавального образу – його логічна стійкість.

Метафоричний стиль – це пізнавальний стиль, який виявляється в схильності до максимальної різноманітності вражень і комбінування віддалених галузей знань. Цілісність погляду на світ поєднується з його персоніфікацією (тобто уявленням дійсності в термінах особистих переживань, оцінок, переконань). Перевірка надійності пізнавального образу здійснюється за рахунок посилення на власну інтуїцію.

Лекція 6. СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

Характеристики всіх рівнів індивідуальності виявляються в такому способі взаємодії з світом, який виробляється у людей і, подібно до інших особливостей, також володіє варіативністю. Для позначення цього способу в диференціальній психології використовують поняття «стиль».

В психології поняття життєвого стилю вперше використав Альфред Адлер, який називав його унікальним поєднанням рис, способів поведінки і звичок, що визначають неповторну картину існування людини. Стиль життя присутній завжди, але виявляється лише при зіткненні людини з життєвими проблемами. Це обумовлено тим, що формується він в дитинстві під впливом труднощів, що переживаються, і ґрунтується на прагненні до мети, остаточно закріплюючись до 4-5 років. Доросле життя людини, на думку Адлера, лише фіксує і зберігає стиль життя, і тому дає можливість передбачати людську поведінку. Дуже важливим в контексті індивідуальної психології є порядок народження дітей в сім'ї, і, знаючи місце людини у ряді його братів і сестер, можна визначити і його стиль. Наприклад, з погляду Адлера, було очевидним, що старші діти завжди переживають ревності по відношенню до молодших і тому вимушені самостверджуватися спочатку в сім'ї, а потім і у великому соціумі (проте, у сучасній психології питання порядку народження дитини в сім'ї є спірним).

Як же складається життєвий стиль? Розвиваючи свою ідею про початкове переживання людиною своєї неповноцінності, Адлер вважав, що це переживання стає нестерпним і спонукає людину до дій, що виправляють ситуацію. В результаті у людини з'являється мета, яку вона досягає доступними їй способами, компенсуючи початковий дефект, недолік або просто низький рівень здібностей. Таким чином, стиль життя включає психологічні якості, розташовані на трьох рівнях індивідуальності: це характеристика індивіда (дефект), мета (духовно-світоглядна) і засіб завдяки якому ця мета досягається (наочно-змістовна характеристика).

Стиль стійкий і виявляється в рішенні людиною основних життєвих завдань, серед яких Адлер виділяв роботу, дружбу і любов і які здійснюють взаємний вплив один на одного. Саме постійність стилю і визначає постійність особистості. І хоча стиль кожної людини неповторюваний, Адлер все ж таки запропонував класифікацію установок, що лежать в основі найбільш поширених стилів і характеризуються двома якостями - соціальним інтересом і ступенем активності. Нормальним Адлер рахував такий спосіб життя, при якому людина настільки добре адаптована, що, «хоче вона того чи ні, суспільство отримує певну вигоду з її діяльності. Крім того, з психологічного погляду, у неї достатньо

енергії і сміливості, щоб відкрито зустрічати проблеми і труднощі, які трапляються в її житті».

Для формування життєвого стилю важливі такі якості, як здатність встановлювати правильну дистанцію по відношенню до інших людей, спосіб підтримки, який властивий людині, сміливість і боязливість, віра у визначення, яка, на думку Адлера, часто заважає людині встановлювати свої життєві завдання і тому некорисна. Стиль життя піддається коректуванню, яке в основному полягає в пробудженні відчуття спільності з іншими і одночасно, - особистій незалежності.

Г.Оллпорт зробив спробу розвести базові особистісні риси і риси інструментальні, які використовуються людиною як засіб досягнення мети. У сучасній психології стильові характеристики виділяються у всіх галузях науки і довели свою високу евристичність при описі особливостей взаємодії людини з предметами, суб'єктами і способами вирішення ними життєвих або розумових завдань. Тому стильові характеристики стали розглядати як індивідуальний спосіб взаємодії з світом в цілому.

Я-концепція як основа життєвого стилю

Оскільки початковим моментом для вироблення життєвого стилю є уявлення людини про себе, необхідно стисло розглянути індивідуальну варіативність самосвідомості. Сукупність уявлень індивіда про себе, що включає переконання, оцінки і тенденції поведінки, називається Я-концепцією. Інакше кажучи, Я-концепція – система найбільш загальних установок суб'єкта на самого себе.

Я-концепція визначає міру успішності людини в різних сферах дійсності і області його вразливості, виконуючи три основні функції: по-перше, сприяє досягненню внутрішньої узгодженості особистості; по-друге, визначає інтерпретацію досвіду людини і, по-третє, є джерелом очікувань. Таким чином, Я-концепція виступає регулятором практично всіх особистісних і характерологічних процесів.

Самооцінка, найважливіша складова самосвідомості, може бути обчислена за формулою У. Джеймса: самооцінка = успіх/рівень домагань.

Вона змінюється з віком, набуваючи таких вимірювань, як: диференційованість (власні уявлення про себе), висоту (середня, висока і низька), адекватність (вона повинна відповідати особистим об'єктивним досягненням). Самооцінка формується в дитинстві під впливом зовнішніх оцінок, які, інтеріоризуючись, перетворюються на самовідношення.

За даними досліджень, присвячених диференційованій самооцінці, виявлено, що, якщо порівнювати самозвіти різних вікових категорій (наприклад, семикласників, старшокласників і дорослих людей близько 30 років) по п'яти

параметрах самооцінки (фізичним якостям, успішності, інтелектуальному розвитку, міжособистісному спілкуванню і відповідальності), з віком індивідуальні варіації посилюються. Тоді як дитина раннього віку оцінює себе однаково по всіх якостях, старші респонденти краще знають свої сильні і слабкі сторони. Це пов'язано з розширенням особистого досвіду і, як наслідок, із збільшенням когнітивної складності особи, тобто здатності оцінювати різні сторони свого Я. Недиференційованість самооцінки свідчить про соціальну і особистісну нерозвиненість.

Для успішної діяльності необхідно, щоб людина оцінювала себе небагато вище за реальні досягнення, таким чином самостверджуючись. Занижена (нижче за об'єктивні досягнення) самооцінка свідчить про депресивність, схильність особистості до невротизації. Численні дослідження показали, що самооцінка безпосередньо пов'язана з шкільними успіхами, тоді як інтелектуальні здібності – лише опосередковані. Тобто не дуже здібний, але впевнений учень краще вчиться, чим його обдарований, але той, що сумнівається в собі товариш.

Негативна Я-концепція породжує надмірні психологічні захисти, обмежуючи круг діяльності і спілкування людини. Ухвалення себе – основа самоактуалізації особистості. Для людини, що має професію соціального змісту, необхідне поглиблене знання себе, і негативна Я-концепція є професійним протипоказанням.

У чоловіків частіше наголошується позитивніша (а також, можливо, більш інтегрована) Я-концепція, ніж у жінок. Можна відзначити, також, об'єднання завдань альтруїстичного і прагматичного вмісту в самосвідомості чоловіків і розведення цих сторін самоактуалізації у жінок, що, мабуть, пояснюється комплексом жертви.

Самооцінка тісно пов'язана з рівнем домагань – тими цілями і завданнями, які людина ставить перед собою. Рівень домагань розрізняється за висотою динамічності. Якщо людина не справилася із завданням, вона, за логікою адаптивної поведінки, повинна знизити свої домагання. Ригідні домагання на успіх наголошуються у соціально- і особистіснонерозвинених людей (втім, завзятість без підкріплення відноситься до однієї з поведінкових програм здорових людей).

У психології особистості схильність людини покладати відповідальність за те, що з нею відбувається на зовнішні обставини або на саму себе називається локусом контролю (це поняття було введено Дж.Ротером). Якщо людина має внутрішній локус контролю (таких людей називають інтерналами), вона відчуває себе творцем власного життя. Інтернали менш схильні підкорятися впливу інших, вони чинять опір, коли відчувають, що ними намагаються маніпулювати.

Вони краще працюють наодинці, чим під спостереженням, хворобливо реагують на втрату особистої свободи.

Якщо ж людина вважає, що все, що відбувається з нею є результатом дії зовнішніх, сторонніх по відношенню до її волі, сил, то вона більше орієнтована на ухвалення всього, що з нею відбувається. Вона рідше досягає тих висот життєвої творчості, які властиві інтерналам, відчуває себе менш значимою в цьому житті, зате не бере на себе важкоздійснюваних завдань. Екстернали конформні (підкоряються правилам), піддаються тиску тих, хто їх оточує, навіюванню, краще працюють в групі, ніж наодинці. Їм важко організувати свою діяльність, при плануванні якої вони враховують в основному зовнішні вимоги (підготувати матеріал до іспиту, приготувати святковий обід, якщо очікуються гості).

Локус контролю зв'язаний і з тим, як людина будує свої відносини з іншими людьми. Як правило, інтернал упевненіший в собі, популярніший в групі і проявляє велику терпимість в порівнянні з екстерналом. У інтерналів активніша позиція по відношенню до власного здоров'я: вони краще обізнані про його особливості, більше піклуються про нього і частіше звертаються за профілактичною допомогою. Екстернальність, навпаки, поєднується із зниженим настроєм, переживанням тривоги за своє здоров'я.

Протягом деякого часу вважалося, що локус контролю – постійна характеристика особистості, що зберігається впродовж тривалого періоду часу і розповсюджується на всі області життя – успіх і невдачі, здоров'я, навчання, роботу, сім'ю, відносини з друзями (саме ці сфери виділяються у вітчизняній модифікації опитувальника, що має назву «Рівень суб'єктивного контролю»). Проте, пізніше було показано, що локус контролю може змінюватися залежно від реальних можливостей впливу на життя, якими володіє людина.

Життєвий стиль не тільки формується у важких ситуаціях, він в них і проявляє себе. Існують різні способи подолання життєвих складнощів (у психології їх називають *coping strategies* від англ. долати). Психологічне подолання – це індивідуальний спосіб взаємодії з ситуацією відповідно до її логіки, значущості в житті людини і її психологічних можливостей. У широкому сенсі слово «*coping*» включає всі види взаємодії суб'єкта із завданнями зовнішнього або внутрішнього характеру – спроби опанувати або пом'якшити, звикнути або відхилитися від вимог проблемної ситуації.

Наскільки б не відрізнялися між собою індивідуальні форми психологічного подолання, вони зводяться до двох полюсів: 1) вирішення проблеми (об'єктно-орієнтоване подолання), 2) зміна власних установок відносно ситуації (емоційно-орієнтоване подолання). До першого типу відносять реальне вирішення проблеми, «випрямлення» ситуації, пошук додаткової

інформації, звернення до соціальної підтримки. Другий тип включає відкидання проблеми, навмисна відмова від пошуку інформації (подібно до страуса, що зариває голову в пісок), заниження самооцінки і на цій підставі - відмова від боротьби («це мені не під силу»), емоційна експресія (гнів, відчай, скорбота).

Деякі автори найважливішими вважають три способи емоційно-орієнтованого психологічного подолання:

1) самозвинувачення, що виражається в критиці, жалю, повчаннях самому собі;

2) уникнення, при якому людина продовжує поводитися, начебто нічого не відбулося;

3) тлумачення – марні надії, коли людина сподівається на диво.

Можна виділити, також, п'ять сфер життєдіяльності людини, що «підживлюють» її дії у важкий період: 1) пізнання і уявлення, 2) відчуття, 3) відносини з людьми, 4) духовність і 5) радощі фізичного буття. Критеріями ефективності подолання є, по-перше, об'єктивний дозвіл проблемній ситуації і, по-друге, відновлення психічного благополуччя людини: пониження тривожності, ослаблення психосоматичної симптоматики. Надійним показником ефективності «coping» вважається і ослаблення відчуття вразливості до стресів, зникнення страху перед дійсністю.

На сьогоднішній день отримані деякі дані про середню ефективність різних форм «coping». Найбільш дієвим все-таки є об'єктивний дозвіл проблеми, заснований на активній, інструментальній життєвій позиції людини. Найменше ефективними є уникнення і самозвинувачення у всіх варіантах, заниження своїх можливостей і ін.

Психологічне подолання, є змінною, залежною, принаймні, від двох чинників – особистості суб'єкта і реальної ситуації. Деякі автори виділяють як третій чинник очікувану соціальну підтримку, і це зрозуміло: залежно від міцності психологічного «тилу» людина може поступати рішуче або, навпаки, уникати зіткнення з реальністю. Очевидно, що опір суб'єкта обставинам може істотно мінятися залежно від того, наскільки загрозливою і керованою представляється йому ситуація і як він оцінює свої можливості, тобто знову ж таки від його Я-концепції.

Існує залежність психологічного подолання від статі, віку і соціального середовища людини. Жінки, випробовуючи пригніченість, прагнуть думати про можливі причини свого стану. Зверненість до причин, прагнення «ретельно обдумати», що супроводжується зайвим фокусуванням на проблемі, збільшує уразливість жінок до депресії. В цілому для жінок у важких ситуаціях характерніше пасивне пристосування, надія і очікування, а чоловікам, навпаки, характерніше інструментальне відношення до світу, прагнення його переробити,

змінити за своїм образом і подобою. Вони схильні відгородитися від депресивних станів, концентруючись на діяльності, залучаючись до фізичної активності.

Що ж до вікових закономірностей, то вони пов'язані з реальною можливістю контролювати ситуацію. Тому активне психологічне подолання характерне для людей молодого і зрілого віку, а пасивне – для дітей і людей похилого віку, залежність яких від світу вища внаслідок того, що вони або ще не придбали, або вже втратили частину життєвих сил.

Для гарного самопочуття бажано, щоб проблеми, які постають перед людиною, злегка перевершували її реальні можливості. І якщо для активної людини середнього віку відхід від проблем є неконструктивним (тому що реальність знов нагадуватиме про себе, а невирішені проблеми мають властивість повторюватися), то для людини похилого віку прагнення «перевернути світ», здається вже несуттєвим бажанням. Досліджено, що літні люди почувають себе набагато щасливіше і відчують тривалішим життя, коли вони мають можливість самостійно робити вибір в поточних життєвих подіях, наприклад, самим визначати режим дня (коли вставати і лягати, чим харчуватися і як проводити вільний час).

Лекція 7

ЗМІСТОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

Соціальна структура сучасного суспільства формує визначений набір статусів і ролей, що впливають непрямым чином на те, як суб'єкти досягають своїх культурних цілей через диференційований доступ до наявних ресурсів. За допомогою набору правил і засобів, що регулюють зв'язки всередині системи, Е.Гідденс характеризує соціальну структуру.

Структура представляє собою спосіб і результат структурної діяльності. На його думку, структура є спосіб, за допомогою якого відносини між моментом і цілісністю проявляються в соціальному відтворенні

З погляду соціологів, суспільство складається з чотирьох сфер: економічної, соціальної, політичної і духовної. Суспільна структура в її широкому змісті представляється як взаємозв'язок сфер громадського життя, причому сутність суспільства і його структури складають не сфери, а суспільні відносини. Ці відносини охоплюють зв'язок між класами й іншими групами людей і пронизують усі інші відносини в суспільстві. У вузькому розумінні соціальна структура суспільства — це «сукупність соціальних відносин, сторонами (суб'єктами) яких виступають соціально-історичні спільності людей, соціальні осередки суспільства й інші супідрядні із соціально-історичними прошарками соціальні групи»

Статус особистості в системі міжособистісних взаємин визначає її права, обов'язки й проявляється також у таких явищах суспільної свідомості, як престиж особистості, її авторитет. Соціальна нерівність є засобом, за допомогою якого суспільство свідомо забезпечує заняття найбільш важливих посад кваліфікованими людьми. Винагорода, звичайно, представляє собою наявність матеріальних стимулів і високого соціального статусу або престижу. Статус допускає, що всі, хто претендує бути включеним у ту або іншу групу, повинні відповідати визначеним очікуванням: лінії поведінки людини в тій або іншій ситуації, її ставлення до чого-небудь, установок, заснованих на деяких критеріях, що допомагають їй ранжувати себе й оточуючих.

Дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців (В.Бевз, Л.Засекіна, І.Зимня, В.Мансуров, Г.Ратушна, В.Рудаєв, В.Хоменко та ін.) є початком критичного аналізу соціальної структури суспільства й вивчення динаміки соціальних статусів різних груп у перехідний період. Продовжуючи теоретичну інтерпретацію понять, важливо докладніше розглянути поняття «соціальний статус», яке має безліч трактувань. Серед авторів існують спільні погляди щодо існування та характеристики соціального статусу. Соціальний статус згадується як «співвідносна позиція індивіда або групи, що визначається соціальними ознаками (економічне становище, професія, кваліфікація, освіта і т.п.),

природними ознаками (стать, вік і т.ін.), а також престижем і місцем у структурі влади» Дж. Хоманс вважає, що соціальний статус — це місце, яке індивід займає в соціальній системі.

Як відзначає дослідник, статус указує місце в сплетінні соціальних відносин, з яким пов'язане місце рольового очікування. Ранг індивіда (підгрупи) залежить від рівня, на якому виконується діяльність, що дозволяє йому реалізувати визначені цінності. Основним чинником, що характеризує соціально-професійний статус, є престиж, що характеризується трьома вимірюваними ознаками — престиж професії, рівень доходу й рівень достатку. Цей тип узагальненого статусу прийнято називати соціально-економічним індексом позиції

У найзагальнішому вигляді престиж можна визначити як деяку ознаку або властивість, яка є характерною для суспільства певній соціальній групі, професії і яка визначає соціальні привілеї або право на блага. Престиж тісно пов'язаний з доходом, владою, рівнем достатку. Однорідність розуміння категорії «престиж» полягає у визнанні такої умови престижності, як функціональна значущість групи, професії. Таким чином, розподіл позицій на шкалі престижу (соціальне оцінювання) і розподіл у суспільстві матеріальних благ (включаючи владу) — це дві сторони одного явища. Можна погоджуватись зі зміною поняття престижу групи, але при цьому неодмінно повинна існувати така важлива ознака, як повага з боку суспільства до групи й самоповага. Американський дослідник Дж.Л.Спеф запропонував диференціювати всі професії на групи, ґрунтуючись на трьох групах чинників: участь у керуванні («влада»), складність праці, престиж. Критеріями оцінки першого показника — влади — він відзначає число працюючих у юридичному підпорядкуванні даної особи, ступінь незалежності й характер роботи з людьми. Як критерії другого показника - складності праці — він пропонує наступні: міру складності роботи з інформацією, загальний освітній рівень, необхідний для даної професії, спеціальна підготовка. Третій показник — престиж професії — вимірювався наступними критеріями: прямий вимір престижу, освіта, достаток

На основі вищезазначеного можна виділити наступні критерії соціального статусу.

> політичний потенціал, що виражається в обсязі управлінських функцій (пряма й непряма причетність до перерозподілу державної власності служить у сучасній державі найважливішим чинником, що визначає соціальний статус управлінських груп);

> економічний потенціал, що проявляється в масштабах власності, доходів і рівні життя;

> соціокультурний потенціал, що відбиває рівень освіти, кваліфікації й професіоналізму працівника, особливості і якості життя.

Для ідентифікації соціальних прошарків сучасного суспільства серед науковців використовується низка статусних показників: основне заняття, основний рід діяльності, галузь зайнятості, сектор економіки; професійнопосадове положення (за реальним змістом виконуваної роботи й відповідно до самооцінки), рівень освіти, самооцінка кваліфікації, рівень доходів. Усі ці критерії, певною мірою, пов'язані, але разом з тим вони утворюють відносно самостійні лінії стратифікаційного простору.

Для ідентифікації соціальних працівників як професійної групи необхідно уточнити базові компоненти професіоналізму.

Традиція вивчення професійних груп виникла в межах самих професій. Спочатку цей науковий напрямок був локалізований в Англії і США, причому період його розквіту відноситься до епохи панування парадигми структурного функціоналізму. Вітчизняні дослідники характеризують соціально професійну групу складною системою статусів, ролей і функцій, тобто ідентифікацією, виразити яку можна також через мотивацію, інтереси й цінності розглянутої групи. Останнім часом це питання розглядається в сукупності з професійною диференціацією. Вона може впливати на дохід і престиж, обмежувати можливості як самого індивіда, так і його дітей. Професійна диференціація тісно пов'язана з соціально-професійною стратифікаційною системою, що може бути використано для опису будь-якого соціального організму.

Твердження й підтримка ієрархічних порядків у даній системі здійснюється за допомогою сертифікатів (дипломів, розрядів і т.ін.), що фіксують рівень кваліфікації і здатність виконувати визначені види діяльності.

Соціально-професійний розподіл є однією з базових стратифікаційних систем. Професійна диференціація пов'язана з розглядом визнання професії і її статусу. При цьому звичайно відзначається, що професія є соціальною роллю, що визначається загальним поділом праці в суспільстві. Оскільки спеціалізація індивідуумів є їхньою функцією в суспільстві, професія є важливим чинником, що визначає престиж особистості і, як наслідок, соціальний стан і стиль життя. З проблемою статусу професії пов'язані такі проблеми, як престижність професії серед молоді, заповнення робочих місць, плинність кадрів, ефективність праці фахівців.

Отже, по-перше, залучення представників до професійної діяльності буває довгостроковою; по-друге, ця діяльність вимагає фахової освіти й знань; по-третє, представники визначеної професії керуються загальними цінностями, рольовими чеканням і розпорядженнями, погодженими і подібними для всіх фахівців даної сфери.

Завоювання статусу професіонала в соціальних працівників відбувалося суперечливо й складно. Ідея «професіоналізму», яка впливає на відповідну модель і стандарт поведінки, сильно змінила всю організацію соціальної роботи – від низького до глобального рівня, створивши ту ідейну єдність, що характеризує професію як професійне товариство. '

Узагальнюючи вищезазначене, ми можемо говорити про те, що в Україні на сьогоднішній день розуміння професії соціального працівника не завжди є однаковим. Дуже часто до соціальних працівників відносять тих, хто працює в суспільно-благодійних організаціях, не маючи фахової освіти в соціальній роботі. Найчастіше соціальними працівниками називають службовців суспільних і державних установ, що надають побутові послуги хворим, інвалідам або соціально дезадаптованим людям. Фінансове забезпечення галузі поки не сприяє росту професійного статусу професії в суспільстві, популярності серед молодих людей при виборі цієї професії. Найчастіше мала заробітна плата зупиняє молодих, енергійних, комунікабельних людей, які бажають працювати в новій, цікавій сфері, що відповідає їх запитам, здібностям.

Однак останнім часом цей процес змінюється у зв'язку з регламентацією професійної діяльності соціального працівника. Для підвищення соціального статусу соціальних працівників і залучення уваги громадськості, органів влади до питань поліпшення фінансового забезпечення проводять рекламні кампанії, що популяризують професію, суспільні виступи, включаючи публікації про соціальних працівників у засоби масової інформації. Одним з рекламних засобів, що роблять професію більш відкритою для широких груп населення, є затверджений професійний День соціального працівника. Таким чином, ми бачимо, що соціальний працівник у сучасному суспільстві має статус професіонала, він є членом сформованої професійної групи. Характерними ознаками, що визначають статус професійної групи, для соціальних працівників є:

1. Професійна діяльність, що співвідноситься з цінностями суспільства й орієнтована на служіння суспільству.

2. Наявність професійного співтовариства.

3. Вхідження в дану професійну групу після навчання в системі професійної підготовки й перепідготовки, заснованої на теоретичному ґрунті.

4. Управління соціальними працівниками своїми діями на основі етичного кодексу. Більшість науковців (В.Андрущенко, І.Козубовська, І.Мигович, М.Пащенко, О.Харченко та ін.) єдині в думці, що для підвищення ефективності соціальної роботи вкрай необхідно провести ряд заходів:

1) поліпшити фінансування соціальної сфери;

- 2) підвищити зацікавленість у даній професії, моральну й матеріальну підтримку фахівців з боку держави й уряду;
- 3) підвищити заробітну плату, і таким чином підвищити статус професії;
- 4) створити умови для навчання, підвищення кваліфікації соціальних працівників;
- 5) розвивати мережу стаціонарних установ, центрів психологічної допомоги, профільних центрів у районах.

Підготовка фахівців у такій складній за змістом і формами діяльності не може відразу функціонувати як цілісна система, з огляду на сучасне соціально-економічне становище суспільства. Тому концепцією подальшого процесу підготовки соціальних працівників ми можемо будувати згідно із запропонованою моделлю І. Зимньої:

1. Підготовка фахівця – це процес, що розгортається не тільки за рівнями підготовки, але й згідно з послідовності вирішення завдань, які спрямовані на створення системи навчання студента у ВНЗ за рахунок самонавчання й саморозвитку.

2. Підготовка фахівця може розглядатися як складна багатоаспектна діяльність, сукупним суб'єктом реалізації якої виступає навчально-методичний адміністративний склад інституту (ректорат, навчально-методичні об'єднання, кафедри, викладачі, студенти).

3. Підготовка фахівців як будь-яка складна розгорнута в часі діяльність має кілька рівнів: перший рівень – орієнтовно-дослідницький – це по суті орієнтування в суб'єктах, засобах і в умовах цієї діяльності, прогнозування її існування. Другий рівень – це виконання самої діяльності у формі навчання, що пропонує визначення підходів, організацію навчального процесу та його забезпечення. Третій рівень – це саморозвиток, самовдосконалення фахівця.

4. Підготовка фахівця із соціальної роботи вимагає від нього прийняття етичних норм, а також прояв особистісних якостей, таких, наприклад, як гуманістична спрямованість, альтруїстична домінанта та ін.

5. Предметом підготовки фахівця із соціальної роботи є практичні вміння, які спрямовані на ефективну кваліфікаційну допомогу іншій людині з метою вирішення проблем, труднощів, таких, наприклад, як дезадаптація, наркотична або алкогольна залежність, старість, утрата сенсу життя, інвалідність і т.ін.

Отже, ми з'ясували, що в соціальній структурі нинішнього суспільства сформована професійна група соціальних працівників. Характерними для даної професійної групи є такі ознаки:

- > професійна діяльність співвідноситься з цінностями суспільства й орієнтована на служіння суспільству;

> членам даної групи властиві загальні цінності — «конкретна користь людям», «моральне задоволення», «колективність, постійне спілкування з підопічними, з колективом», «динамізм у роботі», «допомога людям»;

> вибір майбутньої професії повинен відбуватися через систему підготовки й перепідготовки;

> соціальні працівники керуються у своїх діях етичним кодексом;

> фахівці соціальної сфери є членами професійної організації.

В умовах політичних і соціальних змін соціальний статус соціального працівника оцінюється як дуже низький. Але результати соціологічних досліджень вказують на зростаючу тенденцію кількісного збільшення соціальних працівників, що діє як «амортизатор», послідовно підвищуючи соціальний статус і престиж спеціальності «соціальна робота». Самі соціальні працівники, незважаючи на мізерне фінансове забезпечення, мають за мету й надалі допомагати людям на основі гуманних внутрішніх спонукань і переконані в позитивних перспективах розвитку сфери соціальної допомоги.

ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ З ДИСЦИПЛІНИ
«Диференціальна психологія»

1. Диференціальна психологія як наука та навчальна дисципліна.
2. Предмет та завдання диференціальної психології.
3. Зародження науки про індивідуальні відмінності.
4. Становлення диференціальної психології.
5. Номотетичний та ідіографічний підходи в диференціальній психології.
6. Загальні принципи диференціально-психологічного аналізу.
7. Методи диференціальної психології.
8. Сфери практичного використання диференціально-психологічних знань.
9. Зв'язок диференціальної психології з іншими науками.
10. Поняття спадковості та середовища в диференціальній психології.
11. Стереотипи щодо впливу спадковості та середовища.
12. Поняття «організм», «індивід», «особистість», «індивідуальність»: їх співвідношення.
13. Структура індивідуальності за Б. Г. Ананьєвим.
14. Концепція інтегральної індивідуальності В. С. Мерліна.
15. Біогенетичні теорії. Генетичні та вроджені задатки.
16. Соціогенетичні та двохфакторні теорії.
17. Вчення про вищі психічні функції (культурно-історичний підхід) Л. С. Виготського.
18. Соціоетологія як наука про біологічні основи соціальної поведінки.
19. Основні ознаки середовища. Екологічне середовище, його складові та виміри.
20. Поняття темпераменту.
21. Основні властивості темпераменту.
22. Статус темпераменту в структурі індивідуальності.
23. Гуморальні теорії темпераменту.
24. Конституціональні теорії темпераменту.
25. Типологія темпераменту Г. Айзенка.
26. Темперамент і вища нервова діяльність за І. П. Павловим.
27. Вивчення темпераменту у психофізіологічній школі Б. М. Теплова та В. Д. Небиліцина.
28. Структура формально-динамічних властивостей за В. М. Русаловим.
29. Темперамент та характер: співвідношення та взаємозв'язок.
30. Основні структурні компоненти характеру.
31. Типологічна модель О. Ф. Лазурського.

32. Типологічна модель Е. Фромма.
33. Типологічна модель Е. Шострома.
34. Типологічна модель К. Леонгарда.
35. Типологічна модель О. Є. Лічка.
36. Типологічна модель П. Б. Ганнушкіна.
37. Психологічні типи за К. Г. Юнгом.
38. Концепція особистісних рис (Г. Олпорт, Г. Айзенк).
39. Теорії особистісних факторів (Р. Кеттелл, Модель Великої П'ятірки).
40. Інтра– та інтеріндивідуальний статус особистості.
41. Воля як системотвірний компонент характеру.
42. Структура характеру.
43. «Я-концепція», «Я-образ», самооцінка.
44. Саморегуляція та її рівні.
45. Індивідуальні особливості мотивації.
46. Мотивація досягнень успіху.
47. Індивідуальність виразу прагнення до досягнення цілей.
48. Загальні інтелектуальні здібності.
49. Характеристика тестологічних підходів до інтелекту.
50. Інтелекту структурі індивідуальних властивостей.
51. Здібності в структурі індивідуальності.
52. Загальні і спеціальні здібності.
53. Особистісно-діяльнісний підхід до вивчення здібностей.
54. Функціонально-генетичний підхід до вивчення здібностей.
55. Поняття обдарованості, таланту і геніальності.
56. Зв'язок здібностей і обдарованості з нахилами до окремих видів діяльності.
57. Компенсація здібностей і компенсаторні стосунки.
58. Індивідуальні відмінності в спрямованості особистості.
59. Типологічні засади вивчення ціннісних орієнтацій людини.
60. Поняття індивідуального стилю діяльності та його компоненти
61. Шляхи та механізми формування індивідуального стилю діяльності.
62. Ефективність виконання діяльності у співвідношенні зі стилем діяльності.
63. Діяльність в особливих умовах та типологічні особливості.
64. Диференційно-психофізіологічні аспекти становлення професіонала.
65. Установки, продуктивність праці й задоволеність працею.
66. Типологічні особливості та навчальна діяльність.
67. Індивідуальні детермінанти процесу навчання та шкільна успішність.
68. Пізнавальні стилі в навчальній діяльності.
69. Основні навчальні стратегії.
70. Диференційна психологія навчання.

71. Відмінності в мотивації навчальної діяльності.
72. Стили керівництва.
73. Стили спілкування.
74. Стили самопрезентації.
75. Стили виховання.
76. Стили любові.
77. Біологічна та психологічна стать.
78. Статеві відмінності у прояві властивостей нервової системи і темпераменту.
79. Статеві відмінності в емоційній сфері.
80. Відмінності у здібностях чоловіків і жінок.
81. Особистісні відмінності чоловіків і жінок.
82. Статеві особливості професійної діяльності.
83. Статеві особливості професійної кар'єри.
84. Теорії розвитку статевої ідентичності.
85. Еволюційна теорія статі В. О. Геодакяна.
86. Статеві-рольова поведінка особистості.
87. Критерії відмінностей між соціальними групами.
88. Статеві-психологічні характеристики груп та розвиток індивідуальності.
89. Класові відмінності та соціальна адаптація.
90. Культурні відмінності та їх вияви.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Диференційна психологія. Видання 2-ге, перероблене і доповнене: підручник / за загальною редакцією С.Д. Максименка. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 573 с.
2. Диференційна психологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів/ за заг. ред. С.Д.Максименка. Київ: «Видавництво Людмила», 2024. 571 с.
3. Карапетрова О. В. Диференціальна психологія : навчально-методичний посібник. Бердянськ: БДПУ, 2014. 216 с.
4. Мазяр О. В. Диференціальна психологія: модульний курс: навчальний посібник. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2017. 284 с.
5. Москалець В.П. Психологія особистості. К.: Центр учбової літератури, 2020. 364 с.
6. Романовська Л. І., Подкоритова Л. О. Диференціальна психологія. Львів:«Новий світ 2000», 2011. 235 с.

Допоміжна:

1. Водолазська О.О. Індивідуально-психологічні особливості осіб із різним рівнем професійного самозмінювання. *Науковий журнал Habitus*. Випуск 15. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. С.108-113.
2. Водолазська О.О., Донець А.В. Індивідуально-психологічні особливості мотивації особистості. *XVII International Science Conference «Integration of scientific solutions and methods into practice»*. April 24-26, 2023. Paris, France. P. 306-312.
- 3.Водолазська О.О., Цимбал М.Р. Факторна структура упевненої у собі особистості. *Наукові перспективи* №9 (39). 2023. С. 542-551.
4. Галян О.І. Практикум з диференційної психології. Дрогобич, 2020. 45 с.
5. 3. Карапетрова О. В. Диференціальна психологія : навчально-методичний посібник. Бердянськ: БДПУ, 2014. 216 с.
6. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Теорія і практика професійного психологічного відбору. Навчальний посібник. К.: Ніка Центр, 2010. 532 с.
7. Максименко С.Д., Руденко Я.В., Кушнерьова А.М., Невмержицький В.М. Психічне здоров'я особистості: посібник для вищих навчальних закладів. Київ: “Видавництво Людмила”, 2021. 438 с.
- 8.Максименко С.Д., Яланська С.П. Генетико-креативний підхід: діяльнісне опосередкування особистісного розвитку: монографія. Київ: “Видавництво Людмила”, 2021. 508 с.

9. Палій А. А. Диференціальна психологія: навч. посіб. К.: Академвидав, 2010. 432с
10. Романовська Л. І., Подкоритова Л. О. Диференціальна психологія. Львів: «Новий світ 2000», 2011. 235 с.
11. Щербакова І. М. Психодіагностика професійного самовизначення особистості: навч.-метод. посіб. Суми: вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2012. 324 с.

Інформаційні ресурси

1. Бібліотека Міжнародного гуманітарного університету: офіційний сайт. URL: https://mgu.edu.ua/science_library
2. Бібліотека Університету Ушинського : офіційний сайт. URL: <https://library.pdpu.edu.ua>
3. Міністерство освіти і науки України: офіційний сайт. URL: <http://www.mon.gov.ua>
4. Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського: офіційний сайт. URL: <http://www.nbu.gov.ua/>
5. Одеська національна наукова бібліотека: офіційний сайт. URL: <http://odnb.odessa.ua/>

ДОДАТКИ

Додаток А

ВИДИ ТА МЕТОДИ КОНТРОЛЮ

Види контролю	Складові оцінювання	
	Для екзамену	Для заліку
поточний контроль , який здійснюється у ході: проведення практичних (лабораторних) занять, виконання самостійної роботи, індивідуальних завдань, дослідна робота здобувача тощо.	50%	100%
підсумковий контроль	50%	

Методи діагностики знань (контролю)	фронтальне опитування; наукова доповідь, реферати, усне повідомлення, індивідуальне опитування; робота у групах; ділова гра, розв'язання ситуаційних завдань, кейсів, практичних завдань, екзамен(залік)
--	--

Додаток Б

**ОЦІНЮВАННЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ТА ФАХОВОЇ ПЕРЕДВИЩОЇ
ОСВІТИ ЗА НАВЧАЛЬНУ ДИСЦИПЛІНУ У МІЖНАРОДНОМУ
ГУМАНІТАРНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ**
(поточний контроль, підсумковий контроль, загальний результат
оцінювання)

ЕКЗАМЕН

<i>Поточний контроль</i>			
Види роботи	Планові терміни виконання	Форми контролю та звітності	Максимальний відсоток оцінювання
Систематичність і активність роботи на практичних (лабораторних) заняттях			
1.1. Підготовка до практичних (лабораторних) занять	Відповідно до робочої програми та розкладу занять	Перевірка обсягу та якості засвоєного матеріалу під час практичних (лабораторних) занять	30
Виконання завдань для самостійного опрацювання			
1.2. Індивідуальне тестування, завдання, підготовка реферату (есе) за заданою тематикою	Відповідно до робочої програми тарозкладу занять	Розгляд відповідного матеріалу під час аудиторних занять або ІКР ¹ , перевірка конспектів навчальних текстів тощо	10
Виконання індивідуальних завдань, дослідна робота здобувача			
1.3. Інші види індивідуальних завдань, в т.ч. підготовка наукових публікацій, участь у роботі круглих столів, конференцій тощо.	Відповідно до робочої програми тарозкладу занять	Обговорення результатів проведеної роботи під час аудиторних занять, наукових конференцій та круглих столів.	10
Разом балів за поточний контроль			50
Підсумковий контроль екзамен			50
Загальний результат оцінювання			100

¹ Індивідуально-консультативна робота викладача зі здобувачами

Поточний контроль знань здобувачів освіти при формі контролю **екзамен** (максимум 50 балів) оцінюється за шкалою («2», «3», «4», «5»), з обов'язковим переведенням балів за кожний вид роботи таким чином:

- за підготовку до аудиторних занять (максимум 30 балів) здобувачу освіти необхідно мати не менше 1/2 оцінок від загальної кількості практичних (лабораторних) занять, для переводу балів за підготовку до аудиторних занять середньоарифметична оцінка множиться на коефіцієнт 6;
- за виконання завдань для самостійного опрацювання (тестування, завдання, підготовка реферату (есе) за заданою тематикою) (максимум 10 балів) здобувачу освіти необхідно мати не менше 1/2 оцінок від загальної кількості програмного матеріалу, що виноситься на самостійне вивчення, для переводу зазначених балів середньоарифметична оцінка множиться на коефіцієнт 2;
- за інші види індивідуальних завдань, в т.ч. підготовку наукових публікацій, участь у роботі круглих столів, конференцій тощо (максимум 10- балів) здобувачу освіти необхідно мати не менше 1/2 оцінок від загальної кількості інших видів індивідуальних завдань, для переводу балів за підготовку середньоарифметична оцінка множиться на коефіцієнт 2.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗА ПОТОЧНИЙ КОНТРОЛЬ

- «2» - виставляється за неправильну відповідь (письмову роботу), яка не відповідає змісту теми та свідчить про нерозуміння її основних положень;
- «3» - виставляється за відповідь (письмову роботу), яка відповідає змісту теми, але є неповною і неточною у визначенні понять, свідчить про неповне розуміння основних положень навчального матеріалу, свідчить про те, що знання студента мають фрагментарний, поверховий характер;
- «4» - оцінюється правильна і обґрунтована відповідь (письмова робота), з якої видно, що студент знає й розуміє теоретичний матеріал в обсязі навчальної теми, володіє необхідними навичками, не допускає суттєвих помилок.
- «5» - оцінюється повна, правильна, ґрунтовна відповідь (письмова робота) на запитання теми, що передбачає логічність і послідовність викладу матеріалу, володіння термінологією, показує вміння повно й глибоко використовувати теоретичні знання в практичній площині.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ ЗДОБУВАЧІВ ЗА ЕКЗАМЕН (максимум 50 балів)

Рівень знань оцінюється:

- від 40 до 50 балів - студент виявляє особливі творчі здібності, вміє самостійно знаходити та опрацьовувати необхідну інформацію, демонструє знання матеріалу, проводить узагальнення і висновки;
- від 30 до 40 балів - студент володіє знаннями матеріалу, але допускає незначні помилки у формуванні термінів, категорій, проте за допомогою викладача швидко орієнтується і знаходить правильні відповіді;

- 20 - 30 балів - студент відтворює значну частину теоретичного матеріалу, виявляє знання і розуміння основних положень, з допомогою викладача може аналізувати навчальний матеріал, але дає недостатньо обґрунтовані, невичерпні відповіді, допускає помилки.
- 10 - 20 балів - володіє навчальним матеріалом на середньому рівні, допускає помилки, серед яких є значна кількість суттєвих;
- 0 - 10 балів - володіє навчальним матеріалом на рівні, вищому за початковий, значну частину його відтворює на репродуктивному рівні, на всі запитання дає необґрунтовані, невичерпні відповіді, допускає помилки.

ЗАЛІК

Поточний контроль			
Види роботи	Планові терміни виконання	Форми контролю та звітності	Максимальний відсоток оцінювання
Систематичність і активність роботи на практичних (лабораторних) заняттях			
1.1. Підготовка до практичних (лабораторних) занять	Відповідно до робочої програми та розкладу занять	Перевірка обсягу та якості засвоєного матеріалу під час практичних (лабораторних) занять	60
Виконання завдань для самостійного опрацювання			
1.2. Індивідуальне тестування, завдання, підготовка реферату (есе) за заданою тематикою	Відповідно до робочої програми тарозкладу занять	Розгляд відповідного матеріалу під час аудиторних занять або ІКР ² , перевірка конспектів навчальних текстів тощо	20
Виконання індивідуальних завдань, дослідна робота здобувача			
1.3. Інші види індивідуальних завдань, в т.ч. підготовка наукових публікацій, участь у роботі круглих столів, конференцій тощо.	Відповідно до робочої програми тарозкладу занять	Обговорення результатів проведеної роботи під час аудиторних занять, наукових конференцій та круглих столів.	20
Разом балів за поточний контроль			100
Загальний результат оцінювання			100

² Індивідуально-консультативна робота викладача зі здобувачами

Поточний контроль знань здобувачів освіти при формі контролю **залік** (максимум 100 балів) оцінюється за шкалою («2», «3», «4», «5»), з обов'язковим переведенням балів за кожний вид роботи таким чином:

- за підготовку до аудиторних занять (максимум 60 балів) здобувачу освіти необхідно мати не менше 1/2 оцінок від загальної кількості практичних (лабораторних) занять, для переводу балів за підготовку до аудиторних занять середньоарифметична оцінка множиться на коефіцієнт 12;
- за виконання завдань для самостійного опрацювання (тестування, завдання, підготовка реферату (есе) за заданою тематикою) (максимум 20 балів) здобувачу освіти необхідно мати не менше 1/2 оцінок від загальної кількості програмного матеріалу, що виноситься на самостійне вивчення, для переводу зазначених балів середньоарифметична оцінка множиться на коефіцієнт 4;
- за інші види індивідуальних завдань, в т.ч. підготовку наукових публікацій, участь у роботі круглих столів, конференцій тощо (максимум 20- балів) здобувачу освіти необхідно мати не менше 1/2 оцінок від загальної кількості інших видів індивідуальних завдань, для переводу балів за підготовку середньоарифметична оцінка множиться на коефіцієнт 4.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗА ПОТОЧНИЙ КОНТРОЛЬ

- «2» - виставляється за неправильну відповідь (письмову роботу), яка не відповідає змісту теми та свідчить про нерозуміння її основних положень;
- «3» - виставляється за відповідь (письмову роботу), яка відповідає змісту теми, але є неповною і неточною у визначенні понять, свідчить про неповне розуміння основних положень навчального матеріалу, свідчить про те, що знання студента мають фрагментарний, поверховий характер;
- «4» - оцінюється правильна і обґрунтована відповідь (письмова робота), з якої видно, що студент знає й розуміє теоретичний матеріал в обсязі навчальної теми, володіє необхідними навичками, не допускає суттєвих помилок.
- «5» - оцінюється повна, правильна, ґрунтовна відповідь (письмова робота) на запитання теми, що передбачає логічність і послідовність викладу матеріалу, володіння термінологією, показує вміння повно й глибоко використовувати теоретичні знання в практичній площині.

Додаток В

**КРИТЕРІЇ ЗАГАЛЬНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ
ЗДОБУВАЧІВ
(для іспиту / заліку)**

Рівень знань оцінюється:

- «відмінно» / «зараховано» А - від 90 до 100 балів. Студент виявляє особливі творчі здібності, вміє самостійно знаходити та опрацьовувати необхідну інформацію, демонструє знання матеріалу, проводить узагальнення і висновки. Був присутній на лекціях та семінарських заняттях, під час яких давав вичерпні, обґрунтовані, теоретично і практично правильні відповіді, має конспект з виконаними завданнями до самостійної роботи, презентував реферат (есе) за заданою тематикою, проявляє активність і творчість у науково-дослідній роботі;
- «добре» / «зараховано» В - від 82 до 89 балів. Студент володіє знаннями матеріалу, але допускає незначні помилки у формуванні термінів, категорій, проте за допомогою викладача швидко орієнтується і знаходить правильні відповіді. Був присутній на лекціях та семінарських заняттях, має конспект з виконаними завданнями до самостійної роботи, презентував реферат (есе) за заданою тематикою, проявляє активність і творчість у науково-дослідній роботі;
- «добре» / «зараховано» С - від 74 до 81 балів. Студент відтворює значну частину теоретичного матеріалу, виявляє знання і розуміння основних положень, з допомогою викладача може аналізувати навчальний матеріал, але дає недостатньо обґрунтовані, невичерпні відповіді, допускає помилки. При цьому враховується наявність конспекту з виконаними завданнями до самостійної роботи, реферату та активність у науково-дослідній роботі;
- «задовільно» / «зараховано» D - від 64 до 73 балів. Студент був присутній не на всіх лекціях та семінарських заняттях, володіє навчальним матеріалом на середньому рівні, допускає помилки, серед яких є значна кількість суттєвих. При цьому враховується наявність конспекту з виконаними завданнями до самостійної роботи, рефератів (есе);
- «задовільно» / «зараховано» E - від 60 до 63 балів. Студент був присутній не на всіх лекціях та семінарських заняттях, володіє навчальним матеріалом на рівні, вищому за початковий, значну частину його відтворює на репродуктивному рівні, на всі запитання дає необґрунтовані, невичерпні відповіді, допускає помилки, має неповний конспект з завданнями до самостійної роботи.
- «незадовільно з можливістю повторного складання» / «не зараховано» FX – від 35 до 59 балів. Студент володіє матеріалом на рівні окремих фрагментів, що становлять незначну частину навчального матеріалу.
- «незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни» / «не зараховано» F – від 0 до 34 балів. Студент не володіє навчальним матеріалом.

Таблиця відповідності результатів контролю знань за різними шкалами

100-бальною шкалою	Шкала за ECTS	За національною шкалою	
		екзамен	залік
90-100 (10-12)	A	Відмінно	зараховано
82-89 (8-9)	B	Добре	
74-81(6-7)	C		
64-73 (5)	D	Задовільно	
60-63 (4)	E		
35-59 (3)	FX	незадовільно	не зараховано

Методичне видання

Водолазська Ольга Олегівна

Диференціальна психологія

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки
за спеціальністю 053 Психологія.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ